

BAYKARA MECLİSİ'NDEN YANSIMALAR
-Sultan Meclisleri, Yakut, Mâr-mühre, Satranç ve Çeşitli Hikâyeler-15

Ahmet KARTAL | ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8563-1589> | ahmetkartal38@gmail.com

Prof. Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü,
EskişehirTürkiye/ Prof. Dr., Eskişehir Osmangazi University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of Turkish
Language and Literature, Eskişehir-Türkiye ROR ID: <https://ror.org/01dzjez04>

Atıf Bilgisi/Citation: Kartal, Ahmet. "Baykara Meclisi'nden Yansımalar -Sultan Meclisleri, Yakut, Mâr-mühre, Satranç ve Çeşitli Hikâyeler-15". *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 35 (Aralık 2025), 227-246.

<https://doi.org/10.15247/devdergisi.1826492> Kartal, Ahmet. "Reflections from the Baykara Assembly -Sultan Meclisleri, Ruby, Mâr-mühre, Chess, and Various Stories-15". *The Journal of Ottoman Literature Studies*, 35 (December 2025), 227-246. <https://doi.org/10.15247/devdergisi.1826492>

Geliş Tarihi/Date of Submission: 19.10.2025

Kabul Tarihi/Date of Acceptance: 11.12.2025

Yayın Tarihi/Date of Publication: 30.12.2025

Değerlendirme/Peer-Review: İki Dış Hakem-Çift Taraflı Körleme/Double anonymized-Two External

Araştırma Makalesi/Research Article

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur./ It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited

Benzerlik Taraması/Plagiarism Checks: Yapıldı – Turnitin

Etik Bildirim/Complaints: divanedebyatidergisi@gmail.com

Çıkar Çatışması/Conflicts of Interest: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir/The author(s) has no conflict of interest to declare

Finansman/Grant Support: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır/The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research

Telif Hakkı ve Lisans/Copyright & License: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/) lisansı altında yayımlanmaktadır/Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/)

ISSN: 1308-6553

e-ISSN: 2792-0836

ÖZET

Muamma yazma ve çözme ile inşada maharet sahibi olan, dönemin önemli kültür merkezlerinden Herât'ta doğup yetişen Zeynüddîn-i Mahmûd-ı Vâsîfî tarafından kaleme alınan ve iki ciltten oluşan Bedâyi'ü'l-vekâyi', özellikle Türk kültür ve sosyal hayatına dair ihtiva ettiği geniş ve önemli bilgiler vesilesiyle dikkat çekmektedir. Bu yönüyle Türk kültür tarihi için çok önemli olan bu eserde hassaten Mâverâünnehir ve Türkistân coğrafyasında değişik mekânlarda tertip edilip oluşturulan edebî meclislerin hüviyetini yansıtan, özelliğini ortaya koyan çeşitli meclislere yer verilmiş ve onların tasvirleri yapılmıştır. Bu çalışmada, Bedâyi'ü'l-vekâyi'nin ikinci cildinde yer alan ve Türkistân coğrafyasında sultanlar tarafından tertip edilen meclislerin hüviyetine ışık tutup günümüze aktaran yirmi üçüncü bölümün tercümesine yer verilecektir. Bu bölümde önce Ebü'l-muzaffer Sultân Muhammed-i Bahâdır Han'ın otağında oluşturduğu ve katılanlar arasında yüksek rütbeli devlet erkânının da bulunduğu meclise değinilmiş, akabinde sultanın yakut ile ilgili sorusuna Mevlânâ Mîrek-i Zerger'in verdiği cevap aktarılmış, yakutun sahip olduğu özellikler belirtilmiş, yakut ile cez' ve mâr-mühre arasındaki ilgi vurgulanmış, yakut ile ilgili çeşitli hikâyeler anlatılmıştır. Daha sonra sultanın satranç oyununun faydasıyla ilgili sorduğu soruya ve o soruya verilen cevaba değinilmiştir. Burada da Kuteylî'nin satrançla ilgili değerlendirmesi ile satrancın icat edilme gerekçesine yer verildikten sonra satranç ile ilgili bazı hikâyeler anlatılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Zeynüddîn Mahmûd-ı Vâsîfî, Bedâyi'ü'l-vekâyi', edebî meclisler, yakut, satranç oyunu.

Reflections from the Baykara Assembly -Sultanic Assemblies, Ruby, Mâr-mühre, Chess, and Various Stories-15

ABSTRACT

Written by Zeynüddîn-i Mahmûd-ı Vâsîfî-who was skilled in composing and solving *mu'ammâ*s as well as in literary composition (inşâ), and who was born and raised in Herat, one of the major cultural centers of the period-the two-volume work Bedâyi'ü'l-vekâyi' draws particular attention due to the extensive and valuable information it contains on Turkish culture and social life. In this respect, the work, which is of great significance for the history of Turkish culture, includes descriptions of various literary assemblies organized in different locations across the regions of Transoxiana (Mâverâünnehir) and Turkistan, reflecting their distinctive characteristics and identities. This study presents a translation of the twenty-third chapter of the second volume of Bedâyi'ü'l-vekâyi', which sheds light on and transmits to the present day the nature of the assemblies organized by sultans in the geography of Turkistan. The chapter first refers to an assembly convened in the pavilion (otâğ) of Abû'l-Muzaffar Sultan Muḥammad Bahâdır Khan, attended by high-ranking state officials. It then recounts the response given by Mevlânâ Mîrek-i Zerger to the sultan's question concerning the ruby, outlines the properties attributed to the ruby, emphasizes its relationship with cez' and mâr-mühre, and narrates various stories associated with the ruby. Subsequently, the chapter addresses the sultan's question regarding the benefits of the game of chess and the answer provided to it. In this context, after presenting Kuteylî's evaluation of chess and the rationale behind its invention, several anecdotes related to chess are recounted.

Keywords: Zeynüddîn Mahmûd-ı Vâsîfî, Bedâyi'ü'l-vekâyi', literary assemblies, ruby, chess..

Giriş

Türkistân coğrafyası, Türk kültür ve medeniyetinin hem teşekkül edipilmek işlendiği hem de gelişip tekâmüle ulaştığı önemli coğrafi mekânlardan birisidir. XV. asrın önemli kültür merkezlerinden ve Türk Rönesansı'nın gerçekleştirildiği muhitlerden olan Herât'ta doğan Zeynüddîn Mahmûd-ı Vâsîfi tarafından 927/1520 yılında sultanlık tahtına çıkan Muzafferüddîn Sultan Muhammed Han (öl. 939/1533)'ın Ali Şîr Nevâyî ve onun oluşturmuş olduğu meclisler hakkında kendine çeşitli bilgiler aktarılması ve hikâyeler anlatılmasını istemesi üzerine kaleme alınan *Bedâyi'u'l-vekâyi'*, bu coğrafyada var olan Türk kültür ve sosyal hayatına ait bazı bilgileri ihtiva etmesi yönüyle dikkat çeken çok önemli bir eserdir. Hatıra türünde olan bu eserde Vâsîfi'nin muammaları, çeşitli nazım şekilleriyle kaleme aldığı şiirleri ile çeşitli vesilelerle yazdığı inşaları dışında kendi zamanında ya da daha önceki dönemlerde yaşayan başka şairlere ait şiirler de bulunmaktadır. Tacikçe (Tacik Farsçası) ile kaleme alınan *Bedâyi'u'l-vekâyi'*, yer yer sade, fasih ve çekici bir dil ve üsluba sahiptir. Özellikle olay ve hikâyelerin anlatıldığı kısımlarda sade ve anlaşılır bir nesir dili tercih edilirken sultan, âlim, sanatkâr ve hüner sahibi kişiler ile çeşitli coğrafi mekân tasvirlerinde sanatkârane bir dil ve üslup kullanıldığı dikkat çekmektedir. Eserde yer yer Arapça veciz sözler ile anlatılan konu ile ilgili ayetlere ve Türkçe şiirler ile çeşitli iktibaslarla yer verildiği de müşahade edilmektedir. Vâsîfi, bu eserinde bizzat gördüklerini, yaşadıklarını, başından geçen ve çevresinde oluşup gelişen olayları, arkadaşlarını, dostlarını, tanıdıklarını, Herât'ta yaşadığı, Mâverâünnehir'e gitmek zorunda kaldığı ve orada bulunduğu zaman zarfında şahit olduğu siyasi, kültürel, ilmî ve edebî hayatı anlatmıştır. Bunun yanında, bu bölgelerde yaşayan seçkin ve muteber kimselerin şahit olup naklettiği ya da onlardan bizzat kendisinin dinlediği çeşitli hikâyeler ve olaylar da eserde yer almaktadır (geniş bilgi için bak. Eraslan 2019: 768-769). Bu çalışma, Vâsîfi'nin *Bedâyi'u'l-vekâyi'* isimli eserinin "23. Bölüm"ünün serbest tercümesini ihtiva etmektedir (bak. Vâsîfi 1350: 112-128).

Bu çalışmaya konu olan bölüm, "در بیان آنکه از سپهر سلطنت و جلالت فرخنده اختر نورانی یعنی از نزد خاقان اکبر اعظم قان امجد اکرم یاقوت", "رمانی از دار السلطنة تاشکند جلوه ظهور نموده بود [و] بدان تقریب حضرت سلطنت شعارى مملکت پناهی خلد ملکه از منافع یاقوت سوال فرمودند" (Saltanat ve yiğitlik göğünün parlak yıldızı/talihi kutlu olan yani en büyük ve en yüce hakanının, en şerefli ve en cömert kağanının Taşkent payitahtından tıpkı çok kıymetli yâkût-ı rummânî/kırmızı yakut gibi zuhur ettiğini açıklamaktadır. Bundan dolayı sultanlık nişanına sahip ve ülkenin koruyucusu [Allah mülkünü/saltanatını daim kılsın] yakutun faydaları hakkında soru sormuştur.) başlığını taşımaktadır. Bu bölümde Vâsîfi, önce hicrî 928 yılının Şevvâl ayının onuncu/miladî 1522 yılının Eylül ayının ikinci cumartesi sabahı, Ebü'l-muzaffer Sultân Muhammed-i Bahâdır Han'ın otağında tertip ettiği ve katılanlar arasında yüksek rütbeli devlet erkânının da bulunduğu meclise değinmiş, ardından sultanın mecliste yakut ile ilgili sorduğu soruya Mevlânâ Mîrek-i Zerger'in verdiği cevabı aktarmıştır. Daha sonra Vâsîfi, Mevlânâ Mîrek-i Zerger'in belirttiği yakutun üç özelliğinin dışında Nasîruddîn-i Tûsî'nin *Tensûk-nâme* olarak da isimlendirilen *Cevher-nâme* adlı eserinde zikrettiği yakutun yedi özelliğini belirtmiş, bu özelliklerle ilgili altı tane de hikâye anlatmıştır. Ayrıca burada "cez", "mâr-mühre" ve "akik" gibi değerli cevherlerden bahsetmiş ve onların özelliklerini belirtmiştir. Bunlardan mâr-mührenin yakuttan farklı olan özelliğine değinmiştir. Sultanın yakutla ilgili sorusuna verilen cevaptan sonra onun satranç oyununun özelliği, oynayanlara sağladığı fayda ile ilgili yeni sorusuna yer verilmiş, akabinde sorulan bu soruya verilen cevaba değinilmiş ve satrançla ilgili beş hikâye anlatılmıştır.

Sultân Muhammed-i Bahâdır'ın Oluşturduğu Meclis

Yüce Tanrı'nın emri ve celal sahibi Yaradan'ın buyruğuyla hicrî 928 yılının Şevvâl ayının onuncu/miladî 1522 yılının Eylül ayının ikinci cumartesi sabahı, sun'-ı ilâhînin usta sarrafı, çok parlak ve ateş saçan kırmızı yakutu, sevinçle güneşin tacına süs yaptı; böylece onu karanlık nişanlı/karanlığın işaretini taşıyan ancak ışık saçıp dünyayı aydınlatan bir sultan kılarak geceyi gündüze çevirdi. Zamanın kem gözle bakışından koruyup onların olumsuz etkisini yok etmek için (gökteki) sipend/üzerlik¹ tanelerine benzeyen yıldızları, lacivert feleğin üd-sûzunda/tütsülüğünde² yakttılar. İslam'ın yüce sultanı, sancak ve bayrakların mansuru, insanlar ve cinlerin sığınağı, doğu ve batının imamı;

خسرو لشکرشکن شاهنشاه روی زمین
شهریار شهریاران آفتاب ملک و دین

¹ Üzerlik tohumu anlamına gelen sipende "tütsülük" de denmektedir. Ateşe atıldığında çıtırta yapar. Nazar değmemesi istenilen ya da nazar değdiği düşünülen çocuk veya kişinin üzerinde içinde ateş bulunan bir kap gezdirerek üzerlik tohumu yakarlar. Bunu, ocak veya mangalda da yakarak tüttürürler. Yanan tohumlar çatırdadıkça musallat olan cinlerin dağıldığına inanılmaktadır. Sûdî Efendi *Şerh-i Dîvân-ı Hâfız*'ında bu tohumla ilgili şöyle demektedir: "Bu otta Allahu Te'âlâ bir hâssa komuştur ki bir kimseye andan tütsü verseler ana yaramaz göz değmez." (Onay 1992: 374-375).

² İçinde tütsü yakılan ayaklı ya da zincirlerle asılı olarak elde sallanan veya duman çıkarmak için delikli ve kapaklı küçük madenî mangaldır. İyi koku ya da efsun için içinde öd ağacı, günlük, üzerlik vs. yakılmaktadır (Pakalın 1983: 540).

Ordu kırıp bozan hükümdar, yeryüzünün şahlar şahı, sultanlar sultanı, mülk ve dinin güneşi.

İster köle ister hür olsun herkesin dilinden düşmeyen övgülerle anılan **Ebü'l-muzaffer Sultân Muhammed-i Bahâdır** [onun mülkü/saltanatı daim olsun] (öl. 953/1547)³, geleneksel usul üzerine, otağının içinde sultanlık makamına, şehinşahlık tahtına oturdu.

[Nazm]

نشست خسرو خاور میانه خرگاه
مگر ز دایره هاله جلومگر شد ماه

ز بهر مقدم اقبال و بخت خرگاهش
نهاده است ز هر سو هزار دیده به راه

Doğru'nun hükümdarı otağın ortasına oturdu; ay, sanki hale dairesinden zuhur etti. İkbal ve bahtın gelişi için/onuruna onun otağına doğru her taraftan yönelmiş binlerce göz yolunu gözlemekte.

Yüksek rütbe alıp sarayda makam ve mevki sahibi olmuş mülahızların bir kısmı, sultanın maiyetinde olduklarını ve divanında bulunduklarını gösteren sancaklarını naiplik meydanında açmışlardı. O meydanda bulunan herkes, pür-dikkat kesilmiş, o şahın inci gibi olan sözlerini dinlemek için hazır ve nazır bir şekilde bekliyordu. Nihayet o yüce hazret/zat; inciler saçan, cevherler dağıtan ağzını açıp konuşmaya başladı ve **yakut**⁴un özelliklerini sordu.

Mevlânâ Mîrek-i Zerger⁵, hem kuyumculuk hem de mücevherleri tanıyıp özelliklerini bilmekte öylesine bir maharete ve yetkinliğe sahipti ki ezeli ustalar [yani yaratılışın başlangıcından beri var olan ilahi sanat kudreti] lacivert felek madeninden mühürlü zer-i Ca'ferî/Ca'ferî altın⁶ çıkardığından, zeval bulmazlık sun'unun cevher bilicisinin [yani Tanrı'nın yaratıcı kudretinin] de zebercedi felek tabağı üzerine yıldızlardan yakutlar düzduğünden beri onun gibi bir sanatkâr, henüz sanatkârlık tahtına oturmamıştır. **Mevlânâ Mîrek-i Zerger**, yakutun sahip olduğu üç özelliği şöyle belirtmiştir; birincisi susuzluğu giderir, ikincisi taun/veba hastalığını yok eder ve ondan korur, üçüncüsü de gönle/kalbe güç verip onu kuvvetlendirir. Ancak himmetli/gayretli imam, yüce bilge, anlaşılması zor ve derin ilimlere Allah'ın inayetiyle vakıf olan

³ Sultan Muzaffer Gücerâtî'nin oğludur. Babasının 932/1526 yılında ölümünden sonra yerine ağabeyi İskender Şâh geçmiştir. Ancak o da kendi adamları tarafından boğularak öldürülünce kendisi tahta geçmiştir. 953/1547 tarihinde ölmüştür (Babür 2006: 754).

⁴ Değerli taşlardan olup kırmızı, sarı ve gök renkleri bulunan yakut hakkında geniş bilgi için bak. Muhammed b. Mahmûd-ı Şîrvânî 1999: 110-121; Ebu'l-kâsım Abdullah-ı Kâşânî 1385: 26-47; Muhammed b. Muhammed b. Hasan-i Tûsî 1348: 29-51.

⁵ Tebrizli olup dönemin önemli kuyumcu ve değerli taşların değerlendirilmesinde maharet sahibi kişilerindendir. 1532-1545 yılları arasında vefat ettiği tahmin edilmektedir (bak. Uluskan 2021: 584, 885).

⁶ Ca'fer-i Bermekî, Abbâsî halifesi Hârûn-ı r-Reşîd'in cömertliği ile tanınmış ilim ve irfan sahibi vezirlerinden olup halifenin kız kardeşi Abbâse ile evli olduğu hâlde ondan bir çocuğu olması sebebiyle idam edilmiştir. Hârûn Reşîd, Ca'fer-i ve kız kardeşi Abbâse'yi yanından hiç ayırmayıp sohbetlerde sürekli bunlarla birlikte olduğundan birbirleriyle yakınlaşmamaları şartıyla nikâhlarını kıymış, ancak daha sonra çocukları olduğunu öğrenince bu Ca'fer'in hayatına mal olmuştur. Halk arasında Ca'fer-i Bermekî'nin ölümüne bu durum sebep gösterilse de asıl gerekçenin onun sahip olduğu olağanüstü zekâ, kabiliyet ve cömertlik ile halk arasında çok sevilip sayılmasının halifeyi tedirgin etmesi olduğu düşünülmektedir (Şentürk 2017: 331-332). Zer-i Ca'ferî, Ca'fer-i Bermekî'ye ait olduğu söylenen saf altındır. Onan önce sahte altınlarla para basılırken o vezirliğe geldikten sonra saf altınla para basılmasını emretmiştir. Bak. <https://vajebyab.com/amid/زر جعفری> (25.10.2025)

Hâce Nasîrû'l-millet ve'd-dîn-i Tûsî/Nasîrüddîn-i Tûsî (öl. 672/1274)⁷'nin *Tensûk-nâme* olarak da isimlendirilen *Cevher-nâme*⁸ adlı eserinde belirttiğine göre yakutun yedi özelliği vardır. Bunlar şunlardır:

1. Beden göğü/feleği, o uğurlu yıldızın doğuş yeri olduğu sürece, **taun**/veba adlı uğursuz yıldız, bedenin doğu ufkundan (asla) doğup zuhur etmez.
2. Eğer bir kişi, dili aşırı harareten/susuzluktan dolayı adeta bir ateş alevi gibi olduğu zaman, ağzına yakut alırsa, (şüphesiz onun bir ateş gibi kavru lan) dili, tıpkı taze ve sulu **mercan**⁹ dalı gibi olur. Aynı özellik, **Yemen akîki**¹⁰ için de geçerlidir. Bu yüzden bir şair bu anlamda güzel bir beyit söylemiş, hatta gerçekten mükemmel bir mana incisi delmiştir yani yerinde ve uygun bir söz söylemiştir;

بر لب بحر گفت باشد عجب کز تشنگی
در دهان گیرد عقیق آبدار انگشتری

Senin cömertliğin deniz kıyısı kadar engin ve geniştir. Burada şaşılabacak şey şudur ki yüzük susuzluktan dolayı parlak akîki ağzına alıyor.

3. Kim yakutu kendi gönlüne/kalbine güç (veren bir unsur olarak) edinirse şüphesiz onun yüzü **Bedahşan la'li**¹¹ gibi parlak.

⁷ Tam adı Ebû Ca'fer Nasîrüddîn Muhammed b. Muhammed b. el-Hasen et-Tûsî olup 597/1201'de Tûs'ta doğmuştur. Hâce Nasîrüddîn lakabıyla tanınmıştır. İlk eğitimini babasından alan Tûsî, daha on beş yaşlarında iken dönemin ilim merkezlerine yolculuk yapmıştır. Nişâbü'r'da Muînüddîn Sâlim b. Bedrân el-Mâzinî el-Misrî'den fıkıh, Ferîdüddîn Dâmâd diye bilinen Ebû Muhammed Hasan b. Muhammed Ferîmûdî'den felsefe dersleri almış ve İbn Sînâ'nın eserlerini, özellikle *el-İşârât ve't-tenbîhât*'ı okumuştur. Ününü duyan Kûhistân'ın İsmâilî hâkimi Nâsîrüddîn Abdurrahîm b. Ebû Mansûr Muhteşem'in daveti üzerine onun himayesine girmiştir. İlmî faaliyetlerini burada yürütmüş, özellikle felsefî ve tecrübî ilimler alanında değerli eserlerinin çoğunu burada yazmıştır. Abbâsî Halifesi Müsta'sım-billâh'a yazdığı bir mektuptan dolayı İsmâilîlerle arası açılınca önce hapse atılmış, bir müddet sonra da İsmâilîler'in merkezi olan Alamut Kalesi'ne gönderilmiştir. Moğollar Alamut'u kuşattıklarında Tûsî'nin tavsiyesi üzerine kale Moğollar'a teslim edilmiştir. Bunu öğrenen Hülâgû onu yanına alarak iltifatta bulunmuştur. Hatta bazı kaynakların belirttiği üzere Tûsî'yi vezir yapmış ve birçok kurumun yönetimini kendisine vermiştir. Tûsî'nin Hülâgû nezdindeki saygınlığı, özellikle müsbet ilimlerdeki faaliyetlerini yürütmek için maddî destek bulmasına vesile olmuştur. Hülâgû'yu ikna ederek Azerbaycan'ın Merâğa şehrinde kendi dönemine kadar İslâm coğrafyasında yapılan en büyük rasathaneyi kurmuştur. Merâğa'daki faaliyetlerini sürdüren Tûsî, Bağdat'a yaptığı bir seferde vefat etmiştir. Onun kelam, felsefe, mantık, ahlak, riyazî ilimler, astronomi ve başka konularda 150 civarında eseri olduğu söylenmektedir (bak. Şirinov 2012).

⁸ *Tensûk-nâme*, *Cevher-nâme* ve *Tensûh-nâme* olarak isimlendirilen eser, dört "makâlet"ten yani "bölüm"den oluşmaktadır. Birinci bölüm; süflî âlemin oluşumu, anâsır-ı erbaa, değerli taşların meydana gelişi ve renkleri hakkındadır. İkinci bölüm; yakut, zümrüd, elmas, la'l, firûze, bicâde/kehribar, sedef, akik, dehnec, yeşb/yağmur taşı, hacar-i cesm, billûr, cez'/damarlı akik, bised, hacar-i mknatis, hacar-i gâvis, har-mühre, mühre-i mâr, hacar-i yakanî, hacar-i ukâb, hacar-i bugzü'l-hall, hacar-i sunbâde, minâ/mine, kehribâr, senderûs, hacarü'l-hayye, hacarü'l-yehûd, hacar-i çînî, hecerü'd-dem, hacarü'l-kamer, hacarü'l-kürkî, hacarü'l-lebnî, hacar-i müş, hacar-i bârân, hacar-i nilüfer, hacar-i miskâlî gibi değerli taşlar hakkındadır. Bu taşların özellikleri, iyisi, kötüsü, nerelerden nasıl elde edildiği hususunda bilgi verilmiş, bu taşlarla ilgili çeşitli hikâyeler anlatılmıştır. Üçüncü bölüm; "filizzât-ı seb'a/yedi maden külçesi" başlığı altında ham kibrit, zîbak/civa, zer/altın, nukre/gümüş, mis/bakır, resâs/kalay, usrub/kurşun, âhen/demir madenleri ve bunlardan üretilen ürünler hakkındadır. Dördüncü bölümde ise müşk/misk, anber/amber, üd, kâfur, za'ferân gibi hoş kokular hakkında çeşitli bilgiler verilmiştir (bak. Muhammed b. Muhammed b. Hasan-i Tûsî "Hâce Nasîrüddîn" 1348; Kurtulmuş 2020).

⁹ Deniz dibindeki kayalıklarda oluşan, kalker yapılı ağaç gibi dallı budaklı görünüşlü taşlaşmış hayvan fosilleridir. Değerli kırmızı, pembemsi ve siyah renkli bir madde olan mercan hem çeşitli eşyaların süslenmesinde kullanılmakta hem de ondan tespih tanesi ve kaşık sapı vs. yapılmaktadır (Kuşoğlu 1994: 109; Onat 1992: 288).

¹⁰ Arapça "vadi, dere yatağı, ırmak" anlamına gelen akîke, en fazla nehir yataklarında rastlandığı için bu isim verilmiştir. Akîk; beyazdan siyaha kadar bütün renklerde ve mat, kısmen şeffaf hâllerde bulunan sert ve parlak bir yarı kıymetli taştır. Dünyanın pek çok yerinde çıkan akîkin en kaliteli örneklerine Yemen (akîk-i Yemânî), Almanya, Meksika, Brezilya ve Amerika Birleşik Devletleri'nin çeşitli eyaletlerinde rastlanmaktadır. En fazla yüzük kaşı ve mühür yapımında kullanılmıştır. Büyük akik parçalarından ise fincan, kadeh, kupa, mektup açacağı, şemsiye ve baston sapı gibi eşyalar yapılmaktadır (bak. Erdem 1989). Nasîrüddîn Tûsî ise akik hakkında şunları söylemektedir: "(Akîkin) hepsinden en iyisi, sarı, saf ve şeffaf olanıdır. Onun madeni Arap ve Hicaz topraklarındadır, ancak (bu topraklarda) çok bulunduğu için pek kıymetli sayılmaz. İnsanlar akik taşı taşımayı uğurlu sayarlar, hatta onu kutlu kabul ederler. Onun kırmızı renkli olanından süs eşyaları yapılır. Bir başka türü de koyu siyah renklidir; onun ise fazla bir değeri yoktur." (bak. Muhammed b. Muhammed b. Hasan-i Tûsî "Hâce Nasîrüddîn" 1348: 115).

¹¹ Yakut cinsinden parlak kırmızı renkli ve saydam bir cevherdir. Ham maddesi billûrlaşmış alüminyum oksidi olan la'l, Seylan taşı olarak da bilinmektedir. Bu kelimenin İbrâniceden lâl şeklinde Farsçaya, oradan da Arapçaya geçtiği sanılmaktadır. Bu taşın, büyük bir deprem sonucu Bedahşan yakınlarındaki Sekenan (?) dağının yarılmasıyla ortaya çıktığı tahmin edilmektedir. Kadınlar, adını çıktığı yere nispetle alan bu kırmızı taşın daha çok açık tonlarından küpe yapmayı âdet edinince değeri artmış ve mücevherattan sayılmaya başlanmıştır. Nar tanesi, erguvan ve pembe menekşe renginde görünen, yakuttan daha yumuşak ve açık renkte olan la'lin, tabiatının mutedil, germi ve huşkı olduğu, kalp, zihin ve görme melekesine faydası dokunduğu, şehveti tahrik ettiği, üstünde la'l bulunan kişinin korkulu rüya görmediği, sevdâvî rahatsızlıklara iyi

Meşhurdur ki bir kişi yakut madeninde kazı yaparken bir parça yakut bulmuş. Bulmuş olduğu o yakutu hemen ağzına atıp yutmuş ve mücevher kutusuna benzeyen midesini onun (saklandığı bir) mahzene dönüştürmüş.

[Mısra]

رنگ رخساره خبر می‌دهد از حال درون

Yüzün rengi (kişinin) iç dünyasından/ruh hâlinde haber verir.

sözü gereğince o yakutun ışığının parıltısı, hemen o (kişinin) yüzüne yansımış. Bunun üzerine kadı, onun karnının tıpkı maden gibi yarılp açılmasını emretmiş. Gerçekten de (onun karnı yarılmıca) o yakutu onun karnında/midesinde bulup oradan çıkarmışlar.

4. Eğer bir kişi yakutu tıpkı ilaç döğer gibi döğüp öğüttükten sonra macun hâline getirir ve ondan her gün biraz alırsa şüphesiz cinsel gücünü artırır.

Bu konuyla ilgili olarak şöyle meşhur bir hikâye vardır:

Sultan Ebû Sa'îd Mîrzâ'nın Hayret Uyandıran Cinsel Gücünün Kaynağı

Kutlu ve şehit **Sultan Ebû Sa'îd Mîrzâ** [Allah kabrini nurlandırsın] (öl. 873/1469)¹², öğütölmüş yakuttan yapılan bu macunu düzenli olarak devamlı kullanırmış. Bundan dolayı onun gücü öyle bir noktaya ulaşmış ki bir gecede parlak yakuttan yapılmış 40 saf kırmızı hokkayı/kutuyu erimiş inciyle doldurmuş yani cinsel ilişkiye girermiş.

[Rubai]

یاقوت چو نوشی و شود شهوت نیز

زیبا صنمی طلب نما شور انگیز

خوش خوش به برش درکش و هر دم گهری

در حقه او ز شاخ مرجان میریز

Yakutu (şarap) gibi içersen şehveti arttırır. Sen güzel bir sevgili ara, (çünkü o kişiyi) tahrik edip (ona) heyecan verir. Onu (yani sevgiliyi) yavaş yavaş koynuna al ve her zaman onun kutusuna mercan dalından bir inci damlat.

5. Üzerinde yakut taşıyan kişi, köpekler kendisine saldırdığında onun dişlerinin kendisine vereceği zarardan korunur; hiçbir köpek asla ona saldırmaz.

Ebû Reyhân'ın Zekâsı Sayesinde Bulunan Çalıntı Yakut

Abbâsî halifelerinden **Hârûn-ı Reşîd** (öl. 193/809)¹³'in tertip etmiş olduğu bir mecliste çok değerli bir yakut kayboldu. Meclise katılanların tamamı, o yörenin itibarlı ve saygın kimseleri olduğu için bu olay, detaylı bir şekilde araştırılıp soruşturulmadı. Ancak mecliste bulunanların tamamının yüzü, bu olayın vermiş olduğu utançtan tıpkı kırmızı yakut gibi

geldiği ve şerbet yapılarak kullanıldığı belirtilmektedir. La'lin oluşumuyla ilgili anlatılan efsaneye göre; yerden beyaz renkte çıkarılan taş taze kana bulanıp güneşte kurumaya bırakılarak renklendirilmiştir (bak. Pala 2003).

¹² Timur'un torunu Muhammed b. Mîrân Şah'ın oğludur. Çocukluk ve gençlik yılları, babasının ölüm döşeginde iken kendisini emanet ettiği Uluğ Bey'in yanında Semerkant'ta geçmiştir. Kısa sürede ilmî, idarî ve askerî konularda Uluğ Bey'in takdirini kazanmıştır. Uluğ Bey ile oğlu Abdüllatif arasındaki mücadelede Uluğ Bey'in esir düşmesi ve ardından öldürülmesi taht mücadelesini daha da şiddetlendirmiştir. Ebû Sa'îd ve Ebülhayr'ın müşterek kuvvetleri, 1451 yılında Taşkent ve Hucend şehirlerini ele geçirmiş; daha sonra aynı yılın haziran ayında Semerkant yakınlarındaki Şîrâz köyü civarında Sultan Abdullah'ı mağlûp ederek Semerkant'a girmişler ve Ebû Sa'îd'i tahta çıkarmışlardır. Böylece Timurlular'ın başşehri Şâhruhoğulları'ndan Mîrânşahoğulları'nın hâkimiyetine geçmiş oldu. Kaynaklarda âdil, merhametli, azimli, kabiliyetli bir hükümdar olarak tanıtılan ve XV. yüzyılın ikinci yarısındaki diğer Timurlu hükümdarları gibi şeriat hükümlerine sıkı sıkıya bağlı olan Ebû Sa'îd Han, Taşkent'ten saltanat merkezine davet ettiği Nakşibendî şeyhi Hâce Ubeydullah-ı Ahrâr'ın etkisi altında kalmıştır. Nitekim şeyhinin isteği üzerine Semerkant, Buhârâ ve Herât şehirlerinde gayri şer'î olan ticaret (tamga) vergisini kaldırmıştır. Ayrıca meyve ağaçlarından vergi alınmasını da yasaklamıştır. Tarımla ve çiftçilerle yakından ilgilenerek sulu tarımı teşvik etmiş ve bu konularda uzman olan veziri Kutbüddîn-i Simnânî'yi sulama sistemini organize etmek ve yaygınlaştırmakla görevlendirmiştir. Herât'ın kuzeyinde Cûy-i Sultânî denilen kanalla Meşhed yakınlarındaki Gülistân Bendi'ni de o yaptırmıştır. Onun zamanında Timurlular Mâverâünnehir, Türkistân, Kâbülistân (Kâbil), Zâbülistân (bugünkü Afganistan), Horâsân ve Mâzenderân'da hâkimiyet kurmuşlardır. Bâbürlü İmparatorluğu'nun kurucusu Muhammed Bâbü Ebû Sa'îd'in torunudur (bak. Yuvalı 1994).

¹³ Abbâsî halifelerinin en meşhurlarından olup bir isyanı bastırmak üzere gittiği Tûs şehrinde vefat ederek orada defnedilmiştir. Genç yaşında babası Mehdi-Billah tarafından veliaht tayin edilmiş ve Abbâsî ordularının başına geçirilerek Bizans'a karşı zaferler kazanmıştır. Şair ve bilginleri himaye edip ödüllendirmesi, şiir, musikî ve eğlenceye düşkünlüğü ile meşhurdur (Şentürk 2022: 239).

kızarıp kıpkırmızı olmuştu. Halifenin göğüs ocağında yanmaya başlayan o kahır ve gazap ateşi, her an etrafa dehşet verici alevini yayacak şekilde birikmişti.

[Mesnevî]

از صحبت پادشاه بگریز
چون پنبه خشک ز آتش تیز

آن آتش اگرچه پر ز نور است
ایمن شود آن کسی که دور است

پروانه که مهر شمع افروخت
چون بزم نشین شمع شد، سوخت

Harlı ateşten (kaçan) kuru pamuk gibi sen de padişahın sohbetinden uzak dur. O ateş, her ne kadar ışık dolu olsa da sadece ondan uzak duran kişi, güvende olur. Yanan mumun ışığını seven pervane, mum gibi (o) meclisin konuğu olup orada bulunur, ancak sonunda yanar.

Halife **Hârûn-ı Reşîd**'in nedimlerinden olan **Ebû Reyhân**, sahip olduğu zarafet ve incelikle meclise katılanların daima önünde yer alırdı. Bulunduğu yerden ayağa kalkarak şöyle dedi: "Eğer siz emir buyurursanız, ben bu değerli cevheri/yakutu, uygun bir şekilde bulup ortaya çıkararak size takdim edebilirim. Böylece karanlıkları aydınlatan o yakutu bulup tıpkı gece gibi gönlünüzü kaplayan üzüntüyü, sizin o nurlu gönlünüzden uzaklaştırırım." Söylediği bu söz üzerine **Ebû Reyhân**, halifeden yakutu bulması için gerekli emri aldı. Daha sonra şöyle rivayet olunmuştur: **Hârûn-ı Reşîd**'in öyle bir köpeği vardı ki gökyüzü çayırılığında otlayan bir kuzuya saldırırsa saldırdığı kuzu onun pençesinin darbesinin dehşetinden felek aslanına sığındı. **Hoten**¹⁴ çölünün zarif ceylanı bile o köpeğin acımasız dişlerinden öyle korkardı ki lale kadehlerden kan içerdi. **Ebû Reyhân**'ın isteği üzerine o köpeği getirdiler ve bir zincire bağladılar. Daha sonra **Ebû Reyhân** orada yer alan kişilere şu emri verdi: "Mecliste bulunan herkes, sırayla tek tek bu köpeğin önünden geçsin." **Ebû Reyhân**'ın verdiği bu emir üzerine mecliste bulunanlar tek tek o köpeğin önünden geçmeye başladılar. Ancak köpeğin önünden her kim geçerse köpek ona saldırıyordu. Köpek mecliste bulunanlardan sadece birine saldırmadı, hatta ona yönelmedi bile. Bunun üzerine **Ebû Reyhân** o kişinin üzerinin aranmasını istedi. Yapılan aramada kaybolan yakut onun üstünden çıktı.

[Mısra]

نعوذ بالله از آن فعل زشت و رسوائی

Böylesine çirkin davranıştan ve rezillikten Allah'a sığınırız.

¹⁴ Çin Halk Cumhuriyeti'nin "Uygur Özerk Bölgesi"nde ve Pamir-Altın dağları silsilesinin kuzeyi ile Taklamakan çölü arasında yer almaktadır. *Hudûdü'l-âlem*'de Hoten'in iki nehir arasında kurulduğu ve sakinlerinin genellikle ham ipek ticareti yaptıkları söylenmektedir. Hoten hükümdarlarının kendilerini Türklerin ve Tibetlilerin beyi olarak tanıttıkları, Çin ve Tibet sınırında oturdukları, nahiyelerde sorumlu beylerin bulunduğu, bölgeden 70.000 muharip çıktığı ve ayrıca Hoten nehrinden yeşim taşı elde edildiği de verilen bilgiler arasındadır. Gerdîzî ise Hoten'in Çin sınırında büyük bir şehir olan Kücâ'ya on beş günlük mesafede olduğunu, şehirde çok sayıda put bulunduğunu, şehre Dokuz Oğuzlar'ın hâkim olduğunu, halkın Şamanizm'i benimsediğini, şehirde iki kilisenin yer aldığını, kuzeyinde Müslümanlara ait bir mezarlığın bulunduğunu, ahalinin Araplar gibi giyindiğini, meyve, arpa, buğday, darı, susam ve pamuk yetiştirildiğini, çok sayıda dut ağacı olduğunu, ipekçilik yapıldığını ve halkın ipek elbiseler giydiğini, yörede çok sayıda değirmen bulunduğunu ve değirmenlerdeki un eleklerinin ipekten yapıldığını haber vermektedir. Halısı, cevizi ve yeşim taşı çok meşhur olan Hoten'de metal ve değerli taş işlemeciliği de gelişmiştir. Orada buğday, mısır ve pirincin yanında dut, pamuk ve çeşitli meyveler de yetiştirilmektedir. Ayrıca orada ipekli kumaş dokumacılığı da yaygındır. Bölgede çıkarılan koyu yeşil-kahverengi damarlı süt beyazı yeşim, bütün Türkler tarafından kutsal sayılmış, kılıçlar, kemerler, atlarının koşum takımlarında düşmana galip gelecekleri inancıyla kullanılmış, ayrıca bu konuda Çinlilere de örnek olunmuştur. "Yağmur taşı" da denilen bu taşın şaman tarafından suya atılması hâlinde yağmur yağdırdığına inanılmıştır. Hoten, klasik Türk ve İran edebiyatlarında Hoten veya aynı bölgede bulunan Hitay (Hitâ, Hatâ) dolayısıyla misk (müşg) ve âhu kelimeleriyle tamlamalar kurularak (müşg-i Hoten, âhû-yı Hoten) sık sık kullanılmıştır. Hoten bölgesinde sürüler hâlinde yaşayan bir tür âhu (misk âhusu, âhû-yı misk) bulunur ki bunlar yılda bir defa göbeğinde biriken donmuş pıhtı hâlindeki nâfeyi düşürürler (bak. Taşağıl 1998).

6. Bir yiyecek veya içeceğe zehir katılmışsa onun içine yakut bırakıldığında içindeki zehir ortaya çıkar. **Cez'**¹⁵ ve **mâr-mühre**¹⁶ de aynı özelliğe sahiptir. Ancak **mâr-mührenin** farklı bir özelliği daha vardır. O da yanında zehir bulunduran bir kişinin ta uzaktan görülse bile **mâr-mührenin** titremeye başlamasıdır.

Bu konuyla ilgili anlatılan şu hikâye çok meşhurdur:

Sultanın Mâr-mühre ile Aldığı Tedbir ve Yahyâ Âl-i Bermek'i Affetmesi

Büyük sultanlardan biri, cömertliğiyle tanınan bir aileye/sülaleye mensup olan **Yahyâ Âl-i Bermek** (öl. 190/805)¹⁷'i azarlamak ve ona aşağılayıcı söz söylemek maksadıyla sarayında tertip ettiği meclisine çağırır. Sultanın **Bermek'i** meclisine çağırmasındaki asıl niyeti, onu hem cezalandırıp hem de tahkir ederek onun onurunu kırıp onu tamamen itibarsızlaştırmak ve perişan etmektir. **Yahyâ Bermek**, sarayın kapısından girip meclisin tertip edildiği yere gelince sultanın yüzünün rengi değişir, kahır ve öfkesi alınca yansır ve hiddetli bir şekilde: "Ey **Yahyâ**! Benim meclisime üzerinde zehir olduğu hâlde gelmenin sebebi nedir?" diye sorar. Bunun üzerine **Yahyâ**, sultanın huzurunda diz çökerek şöyle cevap verir: "Padişahın kadehi, son işretine kadar daima kutluluk ve mutluluk şerbeti ve canlılık veren saf şarapla dolu olsun. Senin düşmanlarının nasibi ise zamanın olaylarının/felaketlerinin zehriyle dolu olan, gam ve yeisle nihayete eren o kadeh olsun!" Âlemi süsleyen padişahımızdan gizli ve örtülü kalmasın ki bugüne kadar ben hem namus ve şerefimle yaşadım hem de kendi hâlime asla onursuzluk ve şahsiyetsizlik nazarıyla bakmadım. Şunu düşündüm: "Eğer padişah hazretleri (Allah mülkünü/saltanatını daim eylesin), hışım kadehinden bana siyaset zehrini sunarsa işte ben de o zaman yanıma aldığım bir miktar çok etkili öldürücü zehri hemen ağızıma atar ve kendimi öldürürüm."

Yahyâ bu hikâyeyi anlatıp gizli incisini delince yani sırrını ifşa edince halifenin katı yüreği hemen o an yumuşadı ve ona merhamet gösterdi. Hükümdarlık yenini açtı, ona kerem ve ihsan eczanesinden onu korku ve haşyet zehrinden kurtaracak cömertlik ve şefkat panzehri verdi. Kendi lütuf ve ikram kadehinden ona inayet **şerbeti** sundu (yani onu affetti ve ödüllendirdi). Sultanın nedim ve hizmetkârlarından bir kısmı ona: "Padişah hazretleri (Allah onun mülkünü/saltanatını daim kılsın) **Yahyâ'nın** yanında zehir olduğunu nasıl bildiniz?" diye sordular. Bu soru üzerine sultan şöyle cevap verdi: "Ben

¹⁵ Göz boncuğu da denilen **cez'**, **Yemen'de bulunmaktadır**. Başka birkaç yerde daha bulunsa da hiçbir Yemen'deki kadar sert değildir. Ağırlık ve değer yönünden akıke yakındır. Beyaz, kırmızı ve siyah türlerinin yanında çeşitli renklerin karışımı olan türleri de mevcuttur. Bazılarının üzerindeki damarlar dikkat çekmektedir. Bu damarların bazen tam, bazen de eksik olduğu görülmektedir. **Cez'** taşını üzerinde taşıyan kimselerin çok kederlendikleri, karmaşık ve korkutucu rüyalar gördükleri, diğer kişilerle arasında çokça düşmanlık meydana geldiği belirtilmektedir. Bu taşın üzerine takıldığı çocukların ağızlarından bolca salya aktığı da ifade edilmektedir (Muhammed b. Muhammed b. Hasan-i Tûsî 1348: 127).

¹⁶ Yılanların başında bulunan yuvarlak kemiktir. Bu yuvarlak kemiklerin bir kısmı yeşil bir kısmı ise mavi renklidir. Yılan ısırılmalarına karşı panzehir olarak kullanılmaktadır (Mütercim Âsım Efendi 2000: 501). Nasîrüddîn-i Tûsî ise "mâr-mühre" hakkında şöyle demektedir; "Büyük yılanların başlarının ardında bulunur. Genellikle yuvarlak olup uzunlamasına meyillidir ve koyu renkli bir yapıya sahiptir. Üzerinde bazen bir işaret de bulunabilir. Siyah yün üzerine sürüldüğünde beyazlaşır. Eğer yılan ısırtığı olan bölgeye yerleştirilip bağlanırsa yılan ısırtığının olduğu yerde sarı renkte bir akıntı meydana gelir, meydana gelen bu akıntı, tüm zehrin dışarı çıkmasına neden olur. Daha sonra bu mâr-mühre, kendiliğinden oradan düşer. Eğer bir kişi bu taşı yanında taşırsa yılan zehri ona daha az etkili olur. Diğer zehirlere karşı da faydalıdır. Taş sürüldüğünde ve zehirli bölgeye uygulandığında zehri dışarıya doğru çeker. Mâr-mühre, son derece nadir bulunmaktadır. Bu taşı, şeklen kendisine benzeyen ve görünüşü hoş ve güzel olan "seng-i Meryem" ile karıştırmamak gerekir. Mâr-mühreye ait olan özellik sadece bu taşın aslı olan "mâr-mühre"de bulunmaktadır. Zanaatkârlar mâr-mührenin taklitlerini de yapmaktadırlar." (Muhammed b. Muhammed b. Hasan-i Tûsî 1348: 142-143).

¹⁷ Abbâsî bürokrasisinde önemli bir konuma sahip Bermekî ailesinin ilk temsilcisi olan Hâlid b. Bermek'in oğludur. Gençlik yıllarında Rey, Tâberistân ve Demâvend valiliği yapan babası Hâlid tarafından Rey'de görevlendirilmiş; bu esnada Rey'e gönderilen Halife Ebû Ca'fer el-Mansûr'un oğlu Muhammed el-Mehdî'nin hizmetinde bulunmuştur. Burada oğlu Fazl'ın doğumundan kısa bir süre sonra Mehdî'nin oğlu Hârûn dünyaya gelmiş, Yahyâ'nın hanımı Hârûn'u, Mehdî'nin hanımı da Fazl'ı emzirmiştir. Böylece kurulan süt akrabalığı Yahyâ ile Halife Mansûr ve ailesi arasındaki yakınlaşmayı daha da artırmıştır. Yahyâ yeni halife Mehdî-Billâh tarafından oğlu Hârûn'un hocalığı ve kâtipliğiyle görevlendirildikten sonra Hârûnürreşîd'in baba diye hitap ettiği Yahyâ ile beraberliği ve Yahyâ'nın Abbâsî siyasetinde etkin biçimde rol oynama dönemi başlamıştır. Azerbaycan ve İrmîniye dâhil batı eyaletlerinin valiliğine tayin edilen Hârûn tarafından Yahyâ, Dîvânü'r-resâil'in başına getirilmiş, Mehdî-Billâh'ın ölümüne kadar bu görevde kalmış ve Mehdî'nin ölümü üzerine ortaya çıkan karışıklıkların yatıştırılmasında önemli rol oynamıştır. Mûsâ el-Hâdî'nin ölümünün ardından halifelik makamına geçen Hârûnürreşîd tarafından geniş yetkilerle vezir tayin edilmiştir. Yahyâ'nın on yedi yıl süren vezirliği Bermekî ailesi için tam bir saltanat dönemi olmuştur. Yahyâ b. Hâlid'in vezirlik yaptığı bu yıllar, Abbâsî hilâfetinin en parlak dönemi kabul edilmektedir. Özellikle bu başarıda onun sosyal, ekonomik, bilimsel ve kültürel hayata yaptığı katkılarının önemli yeri vardır. Onun vezirliği döneminde Bağdat'ta Bermekî Hastahanesi adıyla bir hastane açılmış, Bâbüşşemmâsiyye'de yer alan görkemli Kasrû't-tîn onun tarafından inşa ettirilmiş, Seyhan ve Kâtûl nehirleri ıslah edilerek bölgelerde tarım ve ulaşımın canlanması sağlanmıştır. Abbâsîler'in ilk yıllarında ihmale uğrayan berîd teşkilâtının Emevîler dönemindeki üstün seviyesine çıkması da onun sayesinde gerçekleşmiştir. Ayrıca Yahyâ ve oğulları kültür alanında da önemli hizmetler yapmış, İslâm dünyasında fikrî ve ilmî gelişmeye katkıda bulunmuştur. İlm-i nücûm başta olmak üzere dinî, felsefî ilimlerle müsbet ilimlerde geniş birikime ve zengin bir kütüphaneye sahip olan Yahyâ b. Hâlid ilim ve sanat ehlini himaye etmiş, sarayında kendisinin de katıldığı ilmî ve edebî toplantılar yapılmıştır (bak. Yılmaz 2013).

daima koluma bağlanmış iki adet **mâr-mühre** taşıyım. Saraya gelen **Yahyâ**'nın huzuruma doğru geldiğini gördüğümde kolumdaki bu **mar-mühre**ler birden titremeye başladı. O bana doğru yaklaştıkça titreşimleri arttı, sonunda öyle birbirine çarptılar ki çıkardıkları ses ta kulağıma kadar ulaştı. Ben tam o anda **Yahyâ**'nın yanında zehir olduğunu anladım. İşte **mâr-mührenin** sahip olduğu bir özellik de budur."

7. Yakut, gönlü/kalbi güçlendirir. Eğer yakut, öğütülüp macun hâline getirilir ve her gün ondan az miktarda alınırsa gönül/kalp cevherini parlatır ve kuvvetlendirir.

Bu konu anlatıldıktan sonra, orada bulunan alicenap, sadarete sığınak olan, izzet ve yüceliğin dizginlerine hâkim olan, sadaret ve yüceliğin iklimlerine kadar;

[Beyit]

صدر صدور عظام قدوة جمع كرام
دين هدى را كمال ملك جهان را نظام

Büyük sadrazamların en üstünü, kerem sahiplerinin önderi, hidayete erdiren dinin kemali, cihan mülkünün/yeryüzünün düzenleyicisi.

O öyle bir sadrazamdır ki ¹⁸ اَقَمَنَّ شَرَحَ اللّٰهُ صَدْرَهُ لِلْإِسْلَامِ ayeti sanki onun için nazil olmuş gibidir. Yine ¹⁹ رَبِّ اشْرَحْ لِي صَدْرِي ayeti sanki sultan hazretlerinin onun hakkında ettiği bir yakarıştır. Kerem sahibi büyüklerin önderi, ulu şeyhler silsilesinin lideri **Şeyhü'l-âlem Şeyh** (Allah onun yüce gölgesini daim kılsın)²⁰ şöyle buyurmuştur: "Yakutu yanında gizli olarak bulundurup taşımak gönlü/kalbi kuvvetlendirir, hatta gönül/kalp, yakuttan tam olarak bir güç kazanır." Gerçekten de bu söz, hem hakikate uygundur hem de işin hakikatiyle uyumludur. Hatta yakutu yanında gizli olarak bulundurup taşımak bir taraftan gönlün/kalbin yanında bedeni güçlendirirken diğer taraftan fitrat/gönül aynasındaki gam ve keder paslarını da temizler, böylece bütün dertleri yok eder. Yakutun bedeni güçlendirdiğine dair bir başka delil ise şudur:

Bedenin Gücünü ve Şairin Şiir Söyleme Kudretini Artıran Yakut

Rivayet olunur ki **Şehit Sultan Uluğ Bik Mîrzâ** [Allah onun kabrini nurlandırsın] (öl. 853/1449)²¹, **Semerkand**²²'in çevresinde büyük bir kanal kazılması için emir vermişti. O öyle bir kanaldı ki uçsuz bucaksız **Umman denizi**²³ bile onun karşısında utanıp kederlenmiş, hatta şaşkınlıktan elleriyle yüzünü kapatmış ve içine kapanmıştır. Sonsuz Samanyolu nehri ise onun ihtişamı karşısında içerlenip tıpkı **Sâve Gölü**²⁴ gibi kurumuş bir ırmağa dönüşmüştür.

¹⁸ Zümer suresi, ayet 22'den nakıs iktibas. Meali: "Allah'ın gönlünü İslâm'a açtığı ve dolayısıyla Rabbinden gelen tevhid nuru üzere olan biri ile kalbi katılmış kimse bir olur mu hiç?..."

¹⁹ Tâhâ suresi, ayet 25'ten nakıs iktibas. Meali: "...Rabbim göğsüme ferahlık ver."

²⁰ Kildi Muhammed Sultan'ın vezirlerinden.

²¹ Azerbaycan'ın Sultâniye şehrinde 796/1394'te doğmuştur. Babası Timur'un küçük oğlu Şâhruh, annesi ise Gevher Şâd'dır. Küçük yaşlarda başladığı eğitimle önce geleneksel dinî ilimler, ardından da mantık, matematik ve astronomi tahsili görmüştür. Henüz on altı yaşında iken Semerkand merkezli Mâverâünnahr bölgesinin yönetimini üstlenmiş; kuzeybatıda Ceyhun ırmağından Soğanak'a ve kuzeydoğuda Asparay şehrine kadar olan bu geniş coğrafyanın idaresini otuz sekiz yıl sürdürmüştür. Ancak vaktinin çoğunu bilimsel faaliyetlere ayırdığı için devlet işlerini babasına bağlı bir şekilde ve onun yardım ve desteğiyle yürütmüş, tıpkı diğer emîrler gibi o da hutbelerde ve sikkelerde Şâhruh'un adını kullanmıştır. Uluğ Bey döneminde özellikle Semerkand naklî ve aklî ilimlerin, sanat ve edebiyatın en parlak günlerinin yaşandığı önemli bir kültür merkezi hâline gelmiştir. Her ne kadar kendisinin ilgi derecesi bilinmese de onun zamanında tasavvuf kültürü ve özellikle Nakşibendilik bu bölgede hızlı biçimde yayılmıştır. Uluğ Bey; matematikçi, astronom, edip ve şair olmasının yanı sıra *Kur'ân-ı Kerîm*'i yedi kıraat üzere okuyacak kadar kıraat ilmine vâkıftır. O, döneminin her alanda başarılı din, ilim, sanat ve edebiyat âlimlerini davet ederek onlara bol ihsanlarda bulunmuş, kendisi de onlardan çok istifade etmiştir. Kadızâde-i Rûmî, Cemşid el-Kâşî ve Ali Kuşçu bunların en meşhurlarındandır. Uluğ Bey'in saray şairleri arasında İsmet-i Buhârî ile Çağatay şiirinin ilk önemli şairi Sekkâkî'nin özel bir yeri vardır. Onun mimaride bıraktığı eşsiz eserlerinin bir kısmı, zamanımıza ulaşmıştır (bak. Unat 2012).

²² Sogd vadisinin güneyinde kurulmuş büyük ve önemli bir şehirdir. Büyük sur ve hendeğin olduğu Semerkand'ın ortasından bir nehir geçer. Bütün mahallelerinde ve her evde sular akar. Şehirde bulunan binalar, ağaç ve balçıktan yapılmıştır. Halkın çoğu olgun ve güzel yüzlüdür. Özellikle Emîr Timur döneminde öylesine mamur hâle gelmiştir ki gerek İran gerekse Turan'da onun benzerini görmek mümkün değildir. İmarı, Uluğ Bey zamanında daha da gelişmiş ve artmıştır. Nitekim Uluğ Bey, şehrin ortasında yüksek bir medrese, hangâh ve dışında bir rasathane inşa ettirmiştir. Meşhur Zîc'ini/kozmoloji cetvellerini orada tertip etmiştir (Kâtib Çelebi 2013: II/561-64).

²³ Umman Denizi; Hint Okyanusu'nun bir bölümüne verilen isimdir. Doğusunda Hindistan, kuzeyinde Pakistan, batısında ise Umman Körfezi, Arap Yarımadası ve Aden Körfezi yer almaktadır. Umman Körfezi üzerinden Basra Körfezi'ne, Aden Körfezi üzerinden de Kızıldeniz'e bağlanılmaktadır. Bak. <https://www.google.com/search?q=umman+denizi+nerece> (28.10.2025)

²⁴ Irak'ta meşhur ve tanınan bir şehirdir. Sâve gölü buradadır. Söylenenlere göre bu gölün taşıp zarar vermemesi için her sene ona kurban olarak bir kişi atarlarmış. Hz. Peygamber'in doğduğu gece bu göl kurumuştur (Mütercim Âsım Efendi 2000: 646).

[Beyit]

یکی شاه جویی چو بحر محیط

چو فکرش عمیق و چو عدلش بسیط

Okyanus gibi olan (bu) büyük kanal, sultanın düşüncesi gibi derin, adaleti gibi geniştir.

Cihanın kendine boyun eğdiği, kendisine tabi olunması gerekli olan sultanın vermiş olduğu hüküm gereği şehir halkı, ²⁵كَانَهُمْ جَرَادٌ مُنْتَشِرٌ ve ²⁶الدَّاعِ إِلَى الدَّاعِ ayetleri fehvasınca o büyük kanalı kazmakla meşgul oluyorlardı. Hazret-i Padişah atına binmiş, bir köşeden halkın çalışmasını izliyordu. O sırada elinde cüssesine göre çok büyük bir kürekle durmadan çalışan bir kişi gördü. O, kanalın dibinden o büyük kürekle çamuru alıyor, kazılan çukurun kenarına atıyordu. Sultan ferasetiyle o kişide bir sır olduğunu anladı. Emri üzerine o kişiyi huzuruna getirdiler. Onun belini kontrol ettiler. Belinde devetüyü veya ipekten yapılmış, bir ucu düğmeli diğer ucu ise ilikli bir kuşak/kemer gördüler. O kuşakta/kemerde bir düğüm dikkatlerini çekti. O düğüm açılınca içinde beş tane kıymetli yakut olduğu görüldü. Bunun üzerine sultan o kişiye; “Ey derviş! Senin bu çok kıymetli malını elinden alma gibi bir niyette, istekte ve hırsta olmadığım için sen sakın korkma, aksine rahat ol. Çünkü ben, senin bu değerli malının üzerine yenilerini vermek, bir şeyler daha eklemek istiyorum. Bundan dolayı sen, bu yakutları beline bağlamadan aynı işini yapmaya devam et, hatta önceki gayretinden daha çok çaba göster ve çalış.” dedi. Sultanın bu sözleri üzerine o kişi, yeniden işinin başına geçti ve çalışmaya başladı, ancak yakutlar yanında olmadan kanalın dibindeki topraktan öncekinin aksine bir kürek bile alıp yukarı atamadı. Bu durum karşısında sultan, adamlarına: “Bu yakutları onun belindeki kemere tekrar bağlayın.” dedi. Sultanın emri üzerine kuşağa/kemere yeniden bağlanan yakutlarla kuşak/kemer, sanki bir yakut madenine dönüştü. O kişi tekrar işine dönüp çalışmaya başladı. Aynen önceki gücü ve performansı ile işine devam etti. Bu da yakutun gönlün/kalbin yanında bedeni de güçlendirdiğini açıkça göstermektedir. Aslında güçlendiren şey, tabiatı takviye eden şeydir. Nitekim “gûy u çevgân”²⁷ oyununda söz sahibi olan, şairlik meydanında ve bilgelik alanında fesahat topu ile belagat çevgânını en üstünlük derecesine ulaştıran **Mevlânâ Ârifî** (öl. 853/1449)²⁸ ile ilgili şöyle rivayet edilmektedir. **Mevlânâ Ârifî**, *Gûy u Çevgân*²⁹ isimli mesnevisini kaleme aldığı süreçte onun çok kıymetli bir yakut parçası vardı. Sanki gözleri, o yakut parçasını seyretmeye görevlendirilmiş gibi daima onu büyük bir hayranlıkla seyredirdi. Tıpkı avucunda oluşmuş bir kabarcık gibi onu çok dikkatli bir şekilde korurdu. Düşüncenin matkabıyla mana incilerini deler, yani derinlemesine düşünüp araştırır, güzel ve hoş şiirler söylerdi. **Mevlânâ Ârifî**, âdeti üzere yine bir gün seyahat etmek için

²⁵ Kamer Suresi ayet 7’den nakıs iktibas. Meali: “...Çekirge sürüsü gibi etrafa dağılacaklar ve;”

²⁶ Kamer Suresi ayet 8’den nakıs iktibas. Meali: “Mahşere çağırın meleğin sesine doğru koşuşturacaklar...”

²⁷ Halk arasında çevgen şeklinde söylenen Farsça çevgân kelimesinin aslı Pehlevicede çubikân olup Arapçaya savlecân, Türkçeye çöğen ve Grekçeye tsükianon şekillerinde girmiştir. Farsçada “gûy u çevgân” veya “çevgân-gûy” denilen oyundan *Dîvânü Lugâti’t-Türk*’te ve *Kutadgu Bilig*’de bugün de Anadolu’da olduğu gibi “çöğen” adıyla bahsedilmektedir. Çevgân at üstünde değneklerle karşılıklı iki grup arasında dört köşe bir sahada oynanmaktadır. Oyuncular at sırtında ellerindeki değneklerle sürdükleri topu hedeften geçirerek sayı yaparlardı. Takımlar genellikle dörder kişiden oluşursa da bu sayı oyun alanının büyüklüğüne göre artabilirdi. Takımlardan birinin diğerine üstünlük sağlaması, yedi topu “amaç”tan yani kaleden geçirmekle gerçekleşirdi. Oyunda kullanılan ucu eğri ve hafif değnekler 1,20 veya 1,50 m. uzunluğundaydı. Toplar 10-15 cm. çapında olup söğüt veya akça ağaç budağından yapılırdı. Ayrıca küçük bir çakıl taşının çevresine pirinç samanı sarılarak üzeri bir deri ile kaplanmış toplar da kullanılırdı (bak. Halıcı 1993). Bu oyun hakkında geniş bilgi için bak. Muhammed Takî İbrâhîm-i Pür 1353.

²⁸ Timurlular döneminde yetişmiş şairlerdendir. 842/1438-1439 yılında kaleme alınan *Hâl-nâme* isimli mesnevinin şairi olan ve şiirdeki yetkinliği ve başarısı sebebiyle meşhur Fars şairi Selmân-ı Sâvecî’ye benzetilerek “Selmân-i Sâni” denilen Mahmûd-ı Ârifî’den farklı bir kişi gibi gösterilmektedir. Ancak Ahmet Ateş’e göre böyle bir ayırım yapmaya gerek yoktur. Ona göre böyle bir ayırıma gidilmesinin sebebi ise *Hâl-nâme*’yi yazanın Şîrâz’da, diğerinin ise Herât veya civarında yaşamasıdır. Çünkü *Hâl-nâme* Timurlulardan İbrâhîm Sultan’ın oğlu olup 838/1434-1435’te Fars eyaleti valisi olan Sultan Muhammed b. Baysungur’a ithaf edildiğine dair bir beyit vardır. Bu şahsın, *Hâl-nâme*’nin yazıldığı sırada Fars’ta, Şîrâz’da bulunmadığı muhakkaktır. Bundan dolayı şimdiki durumda *Hâl-nâme*’nin nerede yazıldığı sorusu kesin olarak cevaplandırılmaz. Bunun sonucu olarak da hiç olmazsa şimdilik iki Ârifî’yi ayırmağa lüzum ve imkân yoktur. Döneminin çok değerli ve faziletli şahsiyetlerinden olan biri olan Mahmûd-ı Ârifî, Herâtlı olup muhtemelen en çok bu şehirde yaşamış ve burada ölmüştür (Ateş 1968: 353).

²⁹ *Hâl-nâme*, *Gûy u Çevgân* ismiyle de anılmaktadır. Tasavvufî aşk üzerine yazılmış temsili bir eserdir. 501 beyitten oluşmaktadır. Şâhruh’un büyük oğlu Sultan Muhammed bin Mîrzâ Baysungur adına yazılmıştır. Baysungur’un teşvikiyle yazıldığı anlaşılan eser, bitirildikten sonra Baysungur tarafından Ârifî’ye bir at, bin dinar ihsan edilmiştir. *Hâl-nâme*, bir dervişin çevgân oyununa ilgi duyan Çinli bir şehzadeye olan aşkını konu almaktadır. Eser, *Gûy u Çevgân* oyunundan alınmış güzel benzetmeler ve istiareleri içermektedir. Şair, bu manzumeyi ince hayal gücü, sağlam ve güçlü bir üslup ve daha önce yapılmamış güzel tasvirlerle nazmetmiştir. *Hâl-nâme*’deki beyitler, kendi dönemindeki diğer şiirlere kıyasla yeni anlamlar ve bedii mazmunlar içermektedir, ancak bu yeniliklerden hiçbirisi, Ârifî’nin diğer dönem şairlerden belirgin bir şekilde ayrılmasını sağlayacak kadar özgün değildir. *Hâl-nâme*’nin “giriş” bölümünde, mesnevi tertibine uygun olarak önce “tevhîd”, “münâcât” ve “naat” yer almaktadır. Akabinde “bahariyye”, “yeryüzü ile gökyüzü arasındaki münazara” ve Baysungur övgüsünde bir “medhiye” bulunmaktadır. Bu “medhiye”den sonra asıl konu başlamaktadır. Bir derviş, *Gûy u Çevgân* oyunu oynayan bir şehzade görür ve ona gönlünü kaptırır. Ertesi gün derviş yine şehzadeyi seyrederek, ancak şehzade dervişin kendine olan aşkını anlar. Topu ona doğru atar. Kendine doğru gelen topu derviş yerden alır, kendini top ile birlikte şehzadenin ayaklarına atar; sonra derin bir hüznle ağlamaya başlar, ah u feryat eder, topu yerden alır şehzadenin eline verdikten sonra kendi canını verir. Şair; “Böyle güzel bir canı verebilir ki?” diye sorar (*Dâniş-nâme-i Zebân u Edeb-i Fârsî* 1391: 535). *Hâl-nâme* yayımlanmıştır (Ârifî 1931).

yola çıkmış ve rastgele bir yere gitmiş, o değerli yakutunu ise evde unutmuştu. Ancak *Gûy u Çevgân* isimli eserini acil olarak bitirmesi gerekiyordu. Çıkmış olduğu bu seyahat sırasında yaklaşık 50 beyit söylemişti. Seyahatten döndükten sonra yazmış olduğu bu beyitleri şiirden anlayan ve değerlendirmeleri bir miyar olarak kabul edilen dostlarının bir kısmına okudu. Okunan beyitleri dinleyen dostları ona: “Ya (okuduğun bu) beyitler senin değil ya da daha önce okumuş oldukların sana ait değil.” dediler.

[Ferd]

فرقی که میان این و آن است
مابین زمین و آسمان است

(Şimdi okuduğun) bu şiirlerle (önceden okuduğun) o şiirler arasındaki fark, yeryüzü ile gökyüzü arasındaki fark gibidir.

Sonuç olarak onun yakutu yanındayken önceden söylediği şiirlerle yakutu yanında yokken sonradan söylediği bu şiirler arasındaki büyük farkın onun sahip olduğu o çok değerli yakut parçasının yanında bulunmamasından kaynaklandığı açıkça ortaya çıkmıştır.

Bundan sonra onun safkan Arap atının önünde fil gibi iri cüsseli kişilerin dünya meydanında yaya kaldığı, satranç oyunundaki vezir gibi bir köşede emrine boyun eğilen o yüzü kutlu olan sultan, **satranç**³⁰ oyununun faydası hakkında soru sordu. Faziletlerin barınağı, yüceliklerin sığınağı, fazilet sahipleri, ileri gelenler ve ahalinin özü **Mevlânâ Kuteylî** (Allah onun faziletlerini daim kılsın)³¹, bu sanatta öyle bir yetkinlik derecesine ulaşmıştı ki ezeli hikmet sahibi Allah, düz ve geniş olan âlem tahtasını/düzlüğünü büyük bir satranç tahtası gibi yayıp/serip çeşitli hayvanları onun etrafına ve köşelerine yaymış/göndermiş olsa da bu meydanda hiçbir kimse düşünce atını onun gibi sürememiştir. O şöyle söylemiştir:

“**Hekîm Hemâre-i Pâl-i Hindî** [حکیم هماره پال هندی], bu satranç oyununu insanın düşünme gücünü geliştirip güçlendirsin; kişiyi, özellikle istek ve amaçlarına ulaşması için gerekli olan ön hazırlıkların yapılması ve düzenlemesi yolunda eğitsin diye icat etmiştir. Bir başka görüşe göre ise satranç oyunu, maişet işleriyle ilgili faaliyetler ile eşit düzeyde olanlar ve akranlarıyla yapılan karşılıklı ilişkilerde önemli bir modeldir. Bu oyunda, taraflardan her biri, kendi kazanç ve menfaatini gerektiği gibi gözetir; hatta kendisine ait olanı korur, düşmanına ait olanı ise ondan almaya çalışır. Bazen de düşman, kendine ait bazı taşları rakibine bedavadan ve boşuna feda eder, bundaki amacı ise rakibinden daha değerlisini almak ya da onu mat etmektir. Dünya ehlinin davranışı/gidişatı da çoğu zaman bu şekildedir. Nitekim büyük sultanlardan bazıları hakkında şöyle nakledilmiştir ki savaş anında saltanatın ağır yüklerini ve kıymetli eşyalarını tüm ihtişamı ve güzelliğiyle cephede sergilerler; ancak düşmanın bu ihtişama aldanıp tuzağa düşürerek mağlup olmasına kadar da onlara asla dokunmazlar.

[Beyit]

هر که چیزی به رایگان دهدت
نستانی اگر چه جان دهدت

Her kim sana bir şeyi bedava/karşıksız verirse sana canını bile verse (sakın) alma.

O yüce meclise ve yüksek mahfile şerefli varlıklarıyla teşrif edip orada hazır olarak bulunan topluluk üyelerinden her biri, satranç ve diğer konular hakkında konuşma yaptı ve birer hikâye anlattı.

³⁰ Aslı Sanskritçe catur anga (dört unsur) olan satranç kelimesi, Farsçaya çet-reng, Farsçadan da Arapçaya şatranç şeklinde geçmiştir. Hintlilere göre bu dört unsur atlar, filler, savaş arabası ve piyadelerden oluşmaktadır. Savaş taktiklerinin teorik biçimde tahta üzerinde uygulandığı bir oyun olan satrancın, dört bölümden oluşan Hint ordusunu temsil ettiği söylenmektedir. Şah ordunun üstünde ve karar verici konumunda bulunduğu, vezir de onun yardımcısı olduğu için oyunda ordudan sayılmamıştır. Kadim dönemlerden itibaren genellikle kapalı alanlarda oynanan en önemli oyunlardan biri olan satranç, “satranç tahtası” denilen kare biçiminde bir alan üzerinde iki rakip arasında taşların sırayla hareket ettirilmesiyle oynanmıştır. Her iki tarafın amacı, kurallara uygun bir hamle ile rakibi yenilmekten kurtulması imkânsız bir duruma düşürünceye kadar onun şahına saldırmaktır. Bunu başaran taraf rakibini şah-mat yapmış olur ve oyunu kazanır. Her iki taraf için de şah-mat yapmak mümkün değilse oyun berabere biter yani pat olur. Satranç tahtası genellikle günümüzdeki biçimiyle çizgili 64 eşit kareden oluşmaktadır. Bu kareler sırayla açık ve koyu renktedir. Satranç tahtası iki rakip arasına beyaz renkli köşe karesi sağ tarafa gelecek şekilde yerleştirilir. Oyunun başında her iki rakip bir şah, bir vezir, iki kale, iki fil, iki at ve sekiz adet piyona sahiptir. Satranç taşlarının bu oyunun icadından itibaren sembolize ettiği varlığın şeklinde olduğu belirtilmektedir. VI. yüzyılda Hindistan’da oynandığı 600’lü yıllara ait bir yazıttan anlaşılan satranç, Hindistan’dan İran’a, oradan en geç VI. yüzyılın sonlarında veya VII. yüzyılın başlarında Arabistan’a girmiştir. Muhammed b. Ali er-Râvendî’ye göre satranç, yöneticilik sanatının mahiyetini bu makama gelecek olanların daha iyi anlaması ve savaş taktiklerini öğrenmesi, halkın da hoşça vakit geçirmesi için icat edilmiştir. Mes’ûdî’ye göre ise satranç, savaşta savunma taktiğini geliştirme ihtiyacının ürünüdür (bak. Altınay 2009).

³¹ Vâsîfî, Mevlânâ Kuteylî’nin Irak ve Horâsân’ın ileri gelenlerinin/önemli bilginlerinin en üstünü olarak nitelendirmektedir. Vâsîfî’nin naklettiğine göre Hâce Yûsuf-ı Melâmetî’nin tertip ettiği meclislere katılmıştır (Kartal 2019: 625-626).

Yenilmez Satranç Ustası Emîr Alî Hakkında

Aziz bir kişi şöyle nakletmiştir: **Tebrîz**³²'de **Emîr Alî**³³ adında bir kişi vardı. Satranç sanatındaki ustalığı o kadar yüksekti ki **Leylâ**³⁴'a at ve veziri feda ettirirdi. Hatta bu oyunun mucidi olan **Hekim Hemâre-i Pâl-i Hindî** bile onu gördüğünde hayrete düşüp onun karşısında teslimiyet gösterirdi. Bir gün **Hindistan**'ın uzak bölgelerinden **Berke-i Hindî**³⁵ adında biri, **Emîr Alî**'nin iddiasına karşı çıkmak üzere **Tebrîz**'e geldi. Derler ki padişahın huzurunda bir satranç tahtası kuruldu ve iş öyle bir noktaya ulaştı ki onların tek bir oyunu bile üç gün sürdü. Bununla birlikte onların her biri, diğerinin hamlesini anlayacak kadar usta idi. Nitekim biri bir hamle yaptığında diğeri hemen onun niyetini anlıyor ve ona şöyle diyordu: "Sen şu amacı güderek bu hamleyi yapıyorsun; sakın bunu yapma! Çünkü ben o şekilde yenilmek istemem." Dördüncü gece, **Berke-i Hindî** düşündü ki eğer kendi kalelerimden birini gönüllü olarak feda edersem on beş hamle içinde **Emîr Alî**'yi mat ederim. Sabahleyin **Berke-i Hindî**, **Emîr Alî**'nin evine geldi ve ona seslenerek şöyle dedi: "Gel, satranç tahtasına gidelim ve oyunun sonunu getirelim". Bunun üzerine **Emîr Alî**, şöyle cevap verdi: "Ey Hintli! Sen saçmalama, bana senin tek kalen gerekmez."

Eğitimli Deve ve Maymunuyla Baba Cemâl-i Bozbâz

Başka bir kişi şöyle nakletti: Sultan Hüseyin Mîrzâ (öl. 911/1506)³⁶ zamanında **Baba Cemâl-i Bozbâz** lakabıyla tanınan bir kişi **Irak**³⁷'tan **Horâsân**³⁸'a geldi. Bir yandan bütün usul ve esaslara sahipti diğer taraftan da sessizliğiyle

³² *Lübâb*'da Tibriz şeklinde imla edilen, halk tarafından ise Tevriz şeklinde telaffuz edilen Tebrîz; Sehend Dağı'nın batı eteğine yakın, düz yerde cennet gibi bahçeler içinde yer almaktadır. Serhâb Nehri de denilen Telh Suyu yanından geçer. Tebrîz'in Hârûn-ı Reşid'in eşi Zübeyde'nin 175/791'de imar ettiği, 244/858'de meydana gelen depremde dolayı yıkıldığı, Abbâsîlerden Halife el-Mütevekkil'in burayı yeniden inşa ettiği, ancak 4 Safer 434/2 Ekim 1042'deki büyük depremde tamamen yıkıldığı belirtilmektedir. Tebrîz'de 10 kapısı olan büyük bir hisar bulunmaktaydı. Moğollar döneminde başkent olan şehirde hisar dışına da evler yapılarak şehir genişletilmiştir. Gazan Han, daha sonra yapılan bu evleri çevreleyip içine alan altı kapılı bir hisar yaptırarak evlerin tamamının kentin içine almıştır. Bütün binalar, bağlar, mahalleler, Leyânkûh ve Sencân bu hisarın içinde kalmıştır. Kâtib Çelebi 1045/1635 yılında Sultan IV. Murâd ile birlikte gittiği ve harap bir şekilde gördüğü Tebrîz hakkında şöyle demektedir: Sözü edilen hisarlar yıkılıp eseri kalmamıştır. Fakat yer yer yıkılan büyük binaların kalıntıları mevcuttur. Hova Alişah Camii sofasının eyvanı olan yüksek bir tak kemer bu kalıntılardan biridir. Şamkazan denilen büyük binalar ki Galata Kulesi gibi bahçeler içinde uzak mesafeden görünür. Doğu tarafı Leyânkû Dağı, batı, güney ve kuzeyi Tebrîz Gölü'nde biten ve suları bu bölgeye akan uzun ve geniş bir ovadır. Yer yer ihtişamlı ve nakışlı evleri, cennet bahçeleri gibi gönle huzur veren bahçeleri vardır. Taraf taraf gülzarlar ve kavaklar, köşe köşe akarsular ve sayısız oturma yerleri bulunmaktadır...Bu meşhur şehrin ihtişamlı kâgir yapıları dükkânları, geniş çarşıları, bedestenleri, sadaret binalarından yüksek yapıları camileri, çini nakışlı minareleri ve hangâhları vardır. Bunlardan Akkoyunlu hükümdarlarından Uzun Hasan'ın yapısı olan Sultan Hasan Camii, yontma taştan ve kurşun örtülü olup İstanbul'un selatin camileri tarzında, sağlam ve ihtişamlı bir camiidir (Kâtib Çelebi 2013: II/602-606).

³³ Tebrizli olan Emîr Alî, satranç oyununda çok başarılı ve tanınan bir kişi olarak dikkat çekmektedir.

³⁴ Ebü'l-ferec Muhammed bin Abdullah, halk arasında "Leylâ" ve "Leclâc" lakaplarıyla tanınmıştır. Hicrî IV. yüzyılın sonları ile V. yüzyılın başlarında yaşamıştır. Tarihi kaynaklarda belirtildiğine göre satranç, tavla ve "se-kâp/genellikle koyunların üç adet aşık kemiği ile oynanan bir çeşit oyun" gibi oyunlarda yüksek derecede maharet sahibiydi. Bu nedenle, dönemin kaynaklarında kumar oyunlarının ustası, hatta kumarbazların pîri ve müşidi olarak anılmaktadır. Babası Suffe/صفه (?) bin Dâher, Hintli bir bilge olup Abbâsî halifelerinin nedimlerinden idi. Ebü'l-ferec Muhammed b. Abdullah, gençliğinde Hemedân'a gitmiş ve orada bir süre hapsedilmiştir. Ölüm cezasına çarptırıldığı bu süreçte dönemin ünlü bilgini İbn Sînâ'nın aracılığıyla idamdan kurtulmuş, ancak ceza olarak sol eli kesilmiştir. Bu olaydan sonra bir süre kumar oynamayı bırakmış, ancak ilerleyen yıllarda katıldığı bir oyunda tüm mal varlığını kaybetmiştir. Bunun üzerine yeniden İbn Sînâ'nın desteğiyle Şiraz'a gitmiş ve burada eski bir hamamın külhanında yaşamaya başlamıştır. Bak. <https://vajebyab.com/wiki/ليلاح?q=ليلاح> (10.11.2025)

³⁵ Nisbesinden Hindistanlı olduğu anlaşılan Berke-i Hindî, Tebrizli olan ve satranç oyununda çok başarılı olup şöhreti uzak diyarlara ulaşan Emîr Alî ile satranç müsabakası yapmak için Tebrîz'e gelen yine meşhur bir satranç oyuncusudur.

³⁶ Sanatçı yönüyle de tanınan Timurlu hükümdarıdır. Cesur bir savaşçı olan Hüseyin-i Baykara, Horâsân ve civarında otuz yedi yıl parlak bir saltanat sürmüştür, bu süre zarfında sanata ve sanatçılara büyük önem vermiştir. Şair, ressam ve tarihçilerin de aralarında bulunduğu pek çok ilim adamını himaye edip desteklemiş, onların çalışmalarını yapıp devam ettirecekleri uygun bir ortam oluşturmuş ve böylece Herât'ı bir kültür ve sanat merkezi hâline getirmiştir. Onun himaye ettiği âlimlerin başında çocukluk arkadaşı, daha sonra divan beyi nişancı ve nedimi olan Alî Şîr Nevâyî ile ünlü mutasavvıf şair Molla Abdurrahmân-ı Câmî ve Hüseyin Vâ'iz-i Kâşîfi gelmektedir. Özellikle oluşturduğu meclisler meşhurdur (Algar vd. 1998).

³⁷ Sâsânîler döneminde Irak'ı da içine alacak şekilde İran'ın tamamına Îrânşehr adı verilmiş, dil-i Îrânşehr (İran'ın kalbi) tabiriyle de Irak'a işaret edilmiştir. Bölgenin ilk adının Farsça Sûristân olduğu, sonradan İranlılar tarafından buraya Irakistân da denildiği söylenmektedir. Bu coğrafyaya Irak isminin ilk defa Bâbil toprakları için kullanıldığı tahmin edilmektedir. Orta Çağ İslâm coğrafyacıları sadece Aşağı Mezopotamya için Irak ismini kullanırken Yukarı Mezopotamya'ya da el-Cezîre ismini vermişlerdir. Orta Çağda Irak'ın batıda Suriye çölü, güneyde Arabistan çölleri ve Basra körfezinin kuzey kısmı, doğuda Zagros dağlarının kolları ve Batı Hûzistan ile kuzeyde Enbâr'dan Tikrit'e kadar uzanan geniş bir bölgeyi kapsadığı anlaşılmaktadır (bak. Küçükaşçı 1999).

³⁸ Eski Farsçadaki "hur (güneş)" ve "âsân (âyân "gelen, doğan")" kelimelerinin birleşiminden oluşan Horâsân, "güneşin doğduğu yer, güneş ülkesi; doğu bölgesi" anlamına gelmektedir. Sâsânîler döneminde ortaya çıktığı ve kısa sürede yaygınlaştığı tahmin edilmektedir. Tarihte İran'ın

özümsemiş ve kabul görmüştü. Tatlı ve hoş hareketleri, renkli ve güzel hikâyeleriyle hem seçkinlerin hem de halkın gönül sahifesine kendi sevgisinin nakşını işliyordu. Onun son derece iri yapılı ve çok güçlü bir devesi vardı.

[Nazm]

بود چهارش ستون ليک تنش بی ستون
گشته چو از در نگون گردنش از کوه تن

همچو بتان تترار کاکل او مشکبار
گاه شدی تار تارگاه شدی پرشکن

Onun dört ayağı sütun gibiydi. Ancak bedeni **Bî-sütûn dağı**³⁹ gibi (heybetli ve iriydi). Onun boynu ise dağ gibi bedeninden aşağı doğru eğilmiş bir ejder gibi olmuştu/görünüyordu.

Onun kâküleri, Tatar güzelleri gibi misk kokusu saçıyordu. Bazen tel tel bazen de kıvrım kıvrım oluyordu.

Bu deve, üç ayaklı bir tabureye çıkmayı öğrenmişti; büyük bir kalabalık onun gösteri alanının etrafında toplanır, onun gösterisini büyük bir hayret ve beğeniyle izlerdi. Onun son derece itibar edilip beğenilen, sevimli ve hoş bir maymunu vardı. O, öyle güzel satranç oynardı ki bu sanatta usta olan **Dostî**, **Bernâçe**⁴⁰ ve **Ca'fer Alî** gibi kimseleri bile hayrete düşürürdü.

Mevlânâ Sâhib-dârâ'nın Satrançta Mahir Maymun İle İmtihanı

Bir gün **Emîr-i Kebîr Emîr Alî Şîr** [Allah ruhunu şâd etsin] (öl. 907/1501)⁴¹, küçük ve büyük satrancı onun gibi ne o an orada hazır olarak bulunan ne de bulunmayanlar içerisinde hiçbirinin iyi oynayamadığı **Mevlânâ Sâhib-dârâ**⁴²'ya şöyle söyledi: "Sen git, o satranç oynayan maymunla satranç oyn." Bu maymun, **Mevlânâ Sâhib-dârâ**'yı iki defa şah-mat etmişti.

kuzeydoğusunda yer alan çok geniş bir coğrafi bölgeyi kapsayan Horâsân toprakları, günümüzde üç parçaya ayrılmıştır. Bunlardan Merv (Mari), Nesâ ve Serahs yöresi Türkmenistan, Belh ve Herât yöresi Afganistan, kalan kısmı da İran sınırları içinde yer almaktadır. En geniş kesim İran'ın elinde olup mezkûr iki devletle İran'ın diğer eyaletlerinden Mâzenderân, Simnân, Yezd, Kirmân, Belûcistân ve Sîstân'la çevrilidir; idarî merkezi aynı zamanda dinî bir merkez olan Meşhed'dir. Eyalette (ustân) Meşhed, İsferâyîn, Bucnurd, Bircend, Tayyibât, Türbeticâm, Türbetihaydarî, Darrîgaz, Sebzevâr, Şîrvân, Tabes, Firdevs, Kâbnât, Kûçân, Kâşmir, Gunâbâd ve Nîşâbur vilâyetleri (şehrîstân) bağlıdır. Horâsân'da kâğıt, dokuma ve çömlek imal edilmekte, altın, gümüş, zümrüt, firuze, demir ve petrol çıkarılmaktadır. Horâsân, göç ve istilâ yolları üzerindeki bir kavşak noktasında bulunduğundan değişik ırklardan meydana gelen bir nüfusa sahiptir (bak. Çetin 1998).

³⁹ Efsaneye göre Ferhâd'ın Şîrîn'in aşkından dolayı deldiği dağdır. İran'da Hemedân'dan dört merhalelik mesafede olup gayet dik ve sarp bir dağdır (Onay 1992: 167).

⁴⁰ Dostî ve Bernâçe dönemlerinde tavla ve satranç oynamadaki başarıları ve yetkinlikleriyle tanınan iki kişidir. Vâsîfî *Bedâ'iyi'u'l-vekâ'iyi'* isimli eserinde yine bunlardan karşılıklı oynadıkları tavla ve satranç oyunundan dolayı bahsetmektedir. Bu müsabaka esnasında Dostî ve Bernâçe'nin karşılıklı kasideler okuduklarını, hatta tavla ve satranç konusunda yazılmış olan sayısız lugaz, gazel, kaside, kıt'a, mesnevi ve rubaileri ezbere okuduklarını belirtmektedir. Nitekim Vâsîfî, bir gün Gucduvân kalesi yakınlarında onların hem tavla oynadıklarını hem de tavla ile ilgili çeşitli beyitler okuduklarını kaydetmiştir. Ayrıca bu müsabaka sırasında Bernâçe, Vâsîfî'nin tavla ile ilgili bir lugazını da okumuştur (Kartal 2019a: 153).

⁴¹ Uygur kabilesinden olan Kîçkine Bahşî'nin oğlu olup 844/1441'de Herât'ta doğmuş ve 906/1501'de yine bu şehirde vefat etmiştir. Kaleme aldığı manzum ve mensur eserleriyle sadece Çağatay edebiyatının değil, bütün Türk edebiyatının en önemli, seçkin ve önde gelen simalarından biridir. Ayrıca *Farsça Dîvân'ı* ve *Mecâlîsü'n-nefâ'iyis* adlı tezkiresiyle de İran Edebiyatı'nda çok üstün ve önemli bir konumu vardır. O, hayatı boyunca kendini yetiştirmekle meşgul olmuş, sonsuza kadar ismini yaşatacak eserler yazmaya, güzel ve parlak şiirler söylemeye gayret ve çaba sarf etmiştir. Fıtraten her ne kadar Farsça ve Türkçe şiir söylemeye kabiliyeti varsa da o, daha ziyade Türkçe şiirler yazmıştır. Devletşâh'ın ifadesiyle Türkçede üstat, Farsçada ise fazilet sahibidir. Farsçanın çok muteber olduğu, Fars Edebiyatı'nın Molla Câmî ile zirvede bulunduğu ve münevverlerin Farsça konuşmayı ve şiir yazmayı meziyet olarak kabul ettikleri bir dönemde o, *Muhâkemetü'l-lugateyn* isimli bir eser kaleme alarak Türkçenin birçok yönden Farsçadan daha üstün bir dil olduğunu savunmuş, bunu Türkçe ve Farsçadan getirdiği örnekleri kıyas ederek ispat etmiştir. Hatta Türkçe ile de yüksek, gelişmiş ve tekâmüle ulaşmış bir edebiyat meydana getirilebileceğini bizzat Türkçe yazdığı eserleriyle ortaya koymuştur. Hem bu tavrıyla hem de söylemleriyle yeni yetişen genç şairleri Türkçe yazmağa teşvik ederek özendirmiştir. Bütün bunlar onun kültür ve edebiyat hayatımızdaki yeri ve hizmetini daha iyi göstermektedir (Ateş 1968: 454-55; Levend 1965; Togan 1964; Kut 1989; Sâm Mîrzâ 1346: 334; Câmî 1371: 108; Devletşâh 1901: 495; Kartal 2000, 2003).

⁴² Türk kültür tarihi açısından çok önemli olan *Bedâ'iyi'u'l-vekâ'iyi'*'nin yazarı Zeynüddîn Mahmûd-ı Vâsîfî'nin anne tarafından yakın akrabası olan Mevlânâ Sâhib-dârâ, Emîr-i Kebîr Alî Şîr Nevâyî'nin yakın dost ve musahiplerindendi. Hatta Emîr Alî Şîr'in diğer dost ve yardımcılarının daha çok ona yakın ve imtiyaz sahibi olduğu için sürekli onun lütuflarının gölgesindeydi. Nitekim Nevâyî, Sâhib-dârâ için "Manga ol kim enîs ü sâhibdur / Tün (ü) kün hem-dem ü musâhibdur (: Kim bana dost ve arkadaş olursa o benim için gece ve gündüz yâr ve sohbet arkadaşı olur.)" beytini söylemiştir. Nevâyî'nin tertip ettiği meclislerin müdâvimlerinden olup yetenekli kişileri Nevâyî ile tanıştırmak için bu meclislere getirirdi. Nitekim Vâsîfî'yi daha 16 yaşında iken bu meclislerden birine getirmiş ve Nevâyî ile tanıştırmıştır. Özellikle tarih düşürme sanatında başarılı ve meşhur olan Mevlânâ Sâhib-dârâ, Alî Şîr'in ölümü üzerine terakib-bend nazım şekliyle bir mersiye kaleme almıştır. Bu mersiyede yer alan beyitlerin birinci mısraı ebced hesabına göre Alî Şîr'in doğumuna, ikinci mısraı ise ölümüne tarih olarak tanzim edilmiştir. Ayrıca Muhammed Şeybânî Han'ın 912/1507 yılının Zilhicce/Nisan ayının sonunda, Karşî ve Nesef de denilen Nahşeb şehrinden yola çıkıp 14 gün sonra Dârü's-saltana olarak da anılan Herât'a gelmesi üzerine terakib-bend şeklinde bir övgü şiiri yazmıştır. Bu şiir, zahîrî anlamıyla devlete dua, batınî anlamıyla ise Dârü's-saltanat Herât'a doğru sefere/yola çıkma ve ulaşma tarihini ihtiva etmektedir. Birinci mısraların tamamı, ebced hesabına göre Herât'a doğru sefere çıkma tarihini, son mısraların bütünü de sultanın Herât'ı fethine işaret etmektedir (bak. Kartal 2021).

İşin daha da ilginç **Mevlânâ Sâhib-dârâ** her hamle yaptığında o maymun, **Baba Cemâl'e** dönüp bakar ve ona göz kırpar; yani sanki “Bak, rakip ne kadar kötü oynadı!” demek isterdi. Üçüncü oyunda/turda **Mevlânâ Sâhib-dârâ**, bir hoşluk/şaka olsun diye atı fil gibi oynadı. Bunun üzerine maymun **Mevlânâ Sâhib-dârâ'nın** yüzüne öyle bir tokat attı ki maymunun elinin izi onun yüzünde yaklaşık bir ay boyunca kaldı. Hatta maymun, onun gömleğinin yakasını da yırtmıştı. Bu da gerçekleşen olağanüstü olaylardan biridir.

Satranç Oynayan Ferasetli Maymun

Bir başka kişi şöyle söyledi: “Anlatılana göre bir padişah vardı. Bu padişah bir maymunla satranç oynardı. Padişah, maymuna ne zaman şah-mat olsa satrançtaki taşlardan şahı alır ve o maymunun başına vururdu. Bir defasında maymun, ‘şah-mat’ demeden önce padişahın önünde duran yastığı bir eliyle alıp başının üzerine koydu, diğer eliyle de şah çekip padişahı şah-mat etti.”

Amansız Bir Hastalığa Yakalanan, Hayranlık Verici Güzelliğe Sahip Herâtlı Mîrzâ Yûsuf'un Şifa Bulmasını Sağlayan Maymunla Olan Macerası

Bir başkası şöyle nakletmiştir: **Herât**⁴³'ta son derece güzel olup güzelliğin en hoş, mükemmelliğin en son derecesine sahip bir emîrzâde vardı. Adı **Yûsuf**'tu. Onun yüzünü görmeyi arzulayan binlerce **Mısırlı Yûsuf**⁴⁴, **Ya'kûb**⁴⁵ peygamber gibi gözlerini kaybetmiş ve kör olmuştu. **Züleyhâ**⁴⁶ gibi yüz binlerce eşsiz güzel, ona duydukları aşk ve şevkten dolayı sabır gömleklerini yırtmıştı.

[Beyit]

یوسف نبود چون او در نیکویی مکمل
نقاش، نقش ثانی بهتر کشد ز اول

Yûsuf bile en yetkin güzellikte onun gibi değildi. Nitekim ressam, ikinci resmi birincisinden daha güzel çizer.

O, verem hastalığına yakalandı. Dolunaya benzeyen yüzü hilâle döndü. Selvi ağacı gibi uzun ve ince olan boyu, eğilip iki büküm oldu. Onun erguvan gibi kırmızı renkli olan yüzü, safran gibi sarardı. Hatta onun hâli zayıflık, hâlsizlik ve düşkünlüğe dönüştü. Böylece ah u feryat eden perişan âşıklarla aynı duruma düştü. Artık onun güzellik ve hoşluk devri sona erdi.

[Beyit]

بسان نرگس بیمار خویش شد بیمار
بسان موی میان خودش نمود نزار

Hasta nergis gibi kendisi de hasta oldu. Bele kadar uzanan saç gibi kendini solmuş ve zayıflamış gösterdi.

⁴³ 195,5 derece boylam ve 34,5 derece enlemde büyük bir şehir ve eski bir ticaret merkezidir. Düz bir çölde etrafı bağ, bahçe ve akarsularla çevrili olup içinden nehirler geçer. İki fersah/8.896 m. ötede bir çıplak dağ üzerinde “Serşek” dedikleri bir ateşgede vardır. Şehrin suyu oradan gelip şehre yakın bir yerde birkaç kola ayrılır ve her kolu bir nahiyeyi sular. Bu dağdan başka yerlerde benzeri olmayan siyah değirmen taşları keserler. Herât şehri hakkında: “Horâsân'ın en iyisidir.” diye Huzeyfe ibn Yemân'dan bir hadis rivayet ederler. Halkı ince kalpli, cengâver ve kahraman, yaşlıları mutedil, iyi ahlâk sahibi ve övülmüşlerdir. Daima ilimlerin kaynağı ve ehl-i hünerin mekânı olmuş, her asırda nice büyük insanlar yetiştirmiştir (Kâtib Çelebi 2013: I/513-516).

⁴⁴ Burada Yûsuf peygambere işaret edilmektedir. İsrâiloğulları'na gönderilen peygamberlerden biri olan Hz. Yûsuf, Hz. Ya'kûb'un oğludur (bak. Harman 2013a).

⁴⁵ İsrâiloğulları'na gönderilen peygamberlerden biri olup Hz. İbrâhîm'in torunu, Hz. İshâk'ın oğlu ve Hz. Yûsuf'un babasıdır. Yahudi inancına göre İsrâil'in ataları diye adlandırılan üç kişiden biridir (diğerleri İshâk ve İbrâhîm'dir) ve İsrâiloğulları'nın isim babasıdır (bak. Harman 2013).

⁴⁶ *Kur'ân-ı Kerîm*'de “Ahsenü'l-kasas (kıssaların en güzeli)” olarak nitelendirilen Yûsuf kıssasının kadın kahramanıdır. *Kur'ân-ı Kerîm*'de Yûsuf süresinde Mısır azizinin eşi ve Yûsuf'a âşık olan kadın olarak yer almakta, ancak Züleyhâ'nın (Zelîhâ) adı geçmemektedir. *Tevrat*'ta da Mısır azizinden Potifar adıyla söz edilirken eşinin adı verilmemiş, sadece İslâm sonrası bir Yahudi literatüründe (*Yashar wa-Yesheb*) Züleyha diye anılmıştır (bak. Öztürk 2013).

Zamanın tabipleri öyle hazakat ve maharet sahibi idiler ki her biri çağının Câlînûs/Galenos (öl. 200(815-816 [?])⁴⁷u ve Bukrat/Hipokrat (m.ö. 400 [?]- 375 [?])⁴⁸ıydı. Bunlar, tababet ilminde öyle bir dereceye ulaşmışlardı ki nilüfer şerbetinin tertip edilişi gibi toprağın kurumuş unsurlarını da tıpkı bir su gibi tamamen nemlendirirlerdi. Sencerî/Sencere özgü bileşiminin/bileşimin terkihiyle, suyun taze ve nemli özünü, ateş gibi tam olarak kurutabilirlerdi. Onlar, ilaçlarının/uyguladıkları tedavilerinin incelikleriyle daha önce hiç görmeyen nergisin gözünü bile aydınlığa kavuştururlar ve görmesini sağlarlardı. Hatta hikmetlerinin hakikatleriyle daha önce konuşup tek bir söz bile söylemeyen süsenin dilini açarlar ve onu konuştururlardı. Ancak onu tedavi edip iyileştirmek için ne kadar emek verseler ve büyük gayretler göstetseler de maalesef bu uğraşları hiçbir fayda vermedi.

[Beyit]

روغن بادام خشکی می‌نمود
از قضا سر کنگبین صفرا فزود

Badem yağı kuruluğu giderirdi. Ancak ezkaza sirkengebin⁴⁹ safrayı arttırdı.

Vâsîfî, onu bu hâlde görmeye ne sabrının ne de tahammülünün kalmadığını söylemekten kendini alamamıştır.

[Beyit]

به پرسش چون روم چون ماه من بیماری دارد
که دیدن جان خود را آنچنان دشواری دارد

Ben, ona soru (yani hâlini ve hatırını) sormak için nasıl gideyim? Benim ay yüzlü sevgilim, öyle bir derde düşmüş ki kendi canını bile görmek ona o denli zor geliyor.

Zorunlu olarak bir yolculuğa çıkmaya karar verdim. Bir yıl boyunca sanki cansız bir ruh gibi dünyanın dört bir tarafında dolaşıp durdum. Geri döndüğümde pazarda gezerken naz atına binmiş doğu güneşi gibi parlayan ve bütün ihtişamını sergileyen bir genç gördüm. Onu her ne kadar tam olarak çıkaramasam da gözüme tanıdık geldi. Kendi kendime şöyle dedim;

[Mısra]

به چشمم گرم می‌آید که جایی دیده‌ام او را

Sanki (daha önce) bir yerde görmüşüm gibi onu (bir yerden) gözüm ısırtıyor.

O, beni görünce sesini yükselterek: “Ey Filân! Sen neredeydin? Ne zaman geldin?” diyerek bana seslendi. İşte o zaman onun **Mîrzâ Yûsuf** olduğunu sesinden tanıdım. Allah’a çokça şükrettim, böylece Allah’a karşı olan hamd görevimi yerine getirdim. Daha sonra onun evine gidip hâlini ve hatırını sordum. Bunun üzerine o bana şöyle cevap verdi: “Tabip **Mevlânâ İzzüddîn** ve **Mevlânâ Alâü’l-mülk** bana şöyle söylediler: Sen, her zaman gezip dolaşmalısın, akarsuların kıyılarında ve söğüt ağaçlarının gölgelerinde oturmalı ve konaklamalısın. Buralarda vakit geçirmelisin. Hatta mümkünse daima gönül eğlendirmeli; neşeli ve mutlu olmalı; gönlünü ferah tutmalısın dediler. Bunun üzerine benim iki hizmetkârım beni, sürekli olarak omuzları üzerindeki tahtırevanda taşıyarak her bağ ve bahçeyi dolaştırıyorlardı. Bir gün yolumuz tesadüfen **Ahî-i**

⁴⁷ İslâm tıbbını etkileyen ünlü Grek tabip ve filozofu olup asıl adı Galenos’tur. Ancak İslami literatürde Câlînûs şeklinde şöhret bulmuştur. Çağdaş Batı dillerinde ise Câlînûs adı Galen veya Galien şekillerinde yazılmaktadır. Câlînûs, Batı Anadolu’daki Pergamon’da doğmuştur. Mimar olan babası ona on beş yaşına kadar aritmetik ve geometri öğretmiş, ardından onu mantık, sonra da tıp tahsiline yöneltmiştir. Câlînûs Bergama, Smyrna (İzmir), Corinthos ve İskenderiye’de tıp tahsil etmiştir. Daha sonra Roma’ya giderek Vali Boethius’un himayesinde anatomi çalışmalarında bulunmuş, ayrıca çoğu Aristocu filozoflardan oluşan felsefecilerle temasları olmuştur. Roma’dan Bergama’ya döndükten kısa süre sonra, İbn Ebû Usaybia’nın Antonius lakabıyla andığı Marcus Aurelius tarafından Adriya denizinin üst kesimindeki Aquilée şehrine çağrılmış; oradan Roma’ya getirilmiş ve kralın küçük oğlu Commodus’un özel hekimi olarak görevlendirilmiştir. Antonius’un bu sırada çıktığı Cermen seferlerinin planlanandan uzun sürmesi Câlînûs’a ilmi faaliyet için gerekli boş zamanı sağlamış, tıp ve felsefe konularında dersler verip çok sayıda eser yazmıştır, fakat 191 yılında çıkan bir yangında kaleme aldığı birçok kitap yanmıştır (bak. Kutluer 1993)

⁴⁸ Ölümünden çok sonra kaleme alınan biyografilerde cedit şifa tanrısı Asklepios olduğu kabul edilmekte ve Asklepiades denilen efsanevi bir sülâleye veya tabipler nesline mensup olduğu ifade edilmektedir. Milâttan önce 460 yılında Kos (İstanköy) adasında doğmuştur. İlk tıp öğrenimini, buradaki Asklepion’un rahip hekimlerinden olan babası Heraklides’ten (Arap kaynaklarında Iraklîs veya Iraklîdis) almış, atomcu filozof Demokritos ve sofist filozof Gorgias’tan ders görmüştür. Daha sonra Yunanistan ve Marmara denizinin kuzey bölgelerini dolaşmış, Atina’da bulunmuş ve memleketi Kos’ta tıp okutmuştur. Kuzey Yunanistan’daki Larissa şehrinde milâttan önce 380-375 arasındaki bir tarihte ölmüş ve buraya gömülmüştür. İslâm kaynaklarında adı Bukrat (Bokrat), Bukrâtîs, Ebukrât, İbukrât, İbukrâtîs şekillerinde geçmektedir. Müslümanlar onu ilki Asklepios, sonuncusu Câlînûs (Galen) olan sekiz tıp üstadı (Asklepiades) arasına dâhil etmişlerdir. İskenderiye tıp geleneğini sürdüren Müslümanlar, orada şekillenen kutsal tıp tarihi anlayışına belli ölçüde bağlı kalmışlar ve Hipokrat’ın şahsiyetini bu anlayış içinde tasavvur etmişlerdir (bak. Kahya 1998).

⁴⁹ Kaynatılmış şeker şurubu ve sirkeden yapılan bir içecek.

Zerger'in bahçesine düştü. O, öyle bir bahçeydi ki ⁵⁰إِرْمَ دَاتِ الْعِمَادِ ayetinde zikredilen **İrem bahçesi** utancından perde arkasına saklanırdı. Kevser havuzu, onun nehirlerini kışkandığından ağzında hasret suyu/gözyaşı biriktirir; zira o bahçenin nehirleri Selsebil ırmağından akardı. **Cennet bahçelerindeki hünnap ağaçları**, onun gönlü cezbeden bostanının servilerinin şevkinden **yüzlerinde yüz binlerce kan damlası** taşırdı. **İrem Bağ'ındaki sanavberler**, o bahçedeki **şimşad ağaçlarının** ayrılığından dolayı **kırılmış tırnaklarla yaralı bir kalp taşır** gibiydi. Havanın o mükemmel yumuşaklığından dolayı içimde hafif bir **coşku ve heyecan** hissettim. İçimde az da olsa bir yemek yeme arzusu oluştu. Yanımda yemek pişirme malzemeleri vardı. Aşçı uşağım, küçük bir kuşu küçük tencereye atıp onu pişirmeye başladı. Hastalık günlerinde **Şebistân-ı Hayâl**⁵¹ adlı bir kitabı okumak ve incelemekle meşguldüm. O kitabın müellifi **Mevlânâ Yahyâ Sîbek** (öl. 852/1545-1546)⁵² tir. Fazilet sahibi kişiler ile halkın çoğunluğunun ortak görüşüne göre letafet ve zarafet yönünden bu türden bir eser, devrin hiçbir fâzılı ve erdemli kimseleri tarafından kaleme alınmamıştır. Tesadüfen o kitap evde unutulmuştu, o an yanımda da hizmetkârlardan sadece aşçı vardı. Ona: “Hemen sen eve gitmelisin ve o kitabı getirip hazır etmelisin.” dedim. Aşçılıkla görevli olan o hizmetkâr, küçük tencerenin kapağını kapatıp altına odun koyduktan sonra gitti. Bir süre sonra o bahçenin bahçivânı, yanında bir maymunla birlikte geldi. O maymunun yaptığı hareketler ve şirinliklerden dolayı ruhumda bir sevinç ve gönlümde bir ferahlık oluştu. Bahçivân bana: “Geceleri o maymunun eline bir mum veririm, o mumu tutar. Ocakta ateş yakar. Hatta ondan ne istersem onu alıp bana getirir.” dedi. Ben de bahçivâna: “Ne olur, aşçılıkla görevli olan hizmetkârım gelene kadar şu kazanın ateşini o yaksın.” dedim. Benim bu isteğim üzerine bahçivân, maymuna işaret etti. Maymun derhal eksiksiz bir şekilde ateşi yakmaya koyuldu. Ardından bahçivân bana: “Ben bu bahçede biraz dolaşacağım, maymun burada meşgul olsun.” dedi ve yanımdan ayrılarak gitti. Maymunun bana yönelip dikkat kesildiğini, durmadan bana baktığını gördüm. O an, onun benim uyumamı kolladığını anladım. Bunun üzerine uyuyor gibi yaptım, hatta benim uyuduğuma kesin kanaat getirmesi için gözlerimi kapatıp tam olarak uyuyormuş gibi yaptım. Uyuduğuma kesin olarak inandıktan sonra onun küçük tencerenin kapağını açtığını ve yeniden bana doğru ihtiyatlı bir şekilde baktığını gördüm. Gözlerimi kapatıp öyle bir hâl getirdim ki o, artık içi iyice rahatladı. Elini ocaktaki küçük tencerenin içine soktu, onun içindeki tavuğu çıkardı ve bir tabağın üzerine koydu. Tabaktaki kuşu yiyebilmek için onun soğumasını beklemeye başladı. Tam beklerken aniden havadan bir çaylak süzülerek gelip tabağın üzerindeki kuşu kaptı ve götürdü. Bu durum karşısında o maymun öyle bir telaşlanıp strese girdi ki ben bile onun bu hâlini görünce neredeyse bayılacaktım. Çaylak hangi yöne uçuyorsa o maymun da yerde o yöne dönüp koşuyor ve gözünü bir an olsun ondan ayırmıyordu. Nihayet çaylak gözden kayboldu. Çaylak gözden kaybolunca maymun, sanki yas tutan biri gibi kederli ve mahzun bir vaziyette oturdu, hayretler içerisinde elinin tersiyle kaşlarının ortasına dokundu. Bazen başını kaldırıp gökyüzüne bakıyor bazen de tencerenin etrafında dönüyor ve kuşun kemikleri yerine kendi parmaklarını büyük bir hasretle ısıırıyordu. Birden aynı çaylak, bu kez başka bir çaylakla birlikte gökyüzünde belirdi. Maymun o çaylağı görünce çok sevinip mutlu oldu, yeryüzünde etrafına pür dikkat kesildi. Birden gözüne açmış çiçekleri yıldızlarla dolu gökyüzü gibi olan ve daima yeşil kalan bir çalı ilişti. Hemen o çalıya doğru koştu, çalının yanına gelince başını beline kadar eğerek gizledi ve mabadını havaya kaldırdı. Gökyüzünde süzülerek uçan çaylak onu fark etti; o maymunun mabadını sanki bir karaciğer parçası zannetti ve ona doğru yöneldi. Tam ona ulaşmıştı ki, maymun birdenbire sıçrayarak onu altına aldı, başını gövdesinden kopardı, kanatlarını birbirine sararak tencereye attı. Ardından tencerenin kapağını kapatıp altını yakmaya başladı. Bütün bu olup biteni gören Emîr-zâde şöyle dedi: “Aşırı şevk ve sevinçten dolayı bende tahammül gücü kalmadığı için bağırmaya başladım. Aklıma o an ‘Aşırı sevinç öldürücü olabilir.’ sözü geldiği için de kendimi zorla tutmaya çalışıyordum.” Sonunda aşçılık yapan hizmetkârım geldi, beni o hâlde görünce hâlimi sordu. Ben de ona cevap verdim.

Aslında onun başına da benim başıma gelene benzeyen bir hâl geldi. Her yandan gelen insanların oluşturduğu bir kalabalık toplandı, toplanan bu kalabalık arasında tuhaf bir durum meydana geldi. Orada bulunan herkes hem gülüyordu hem de büyük bir şaşkınlık içerisindeydi. Kısacası, kendi bedenimde hastalığa dair herhangi bir belirti görmedim. O maymunu o bahçivândan satın aldım ve onu kendime dost ve yoldaş ettim. Bir an, hatta göz açıp kapayıncaya dek bile ondan ayrılmaz oldum. Nihayet kış geldi ve öyle bir soğuk oldu ki gökyüzü, tıpkı bulut parçaları gibi kakım kürk giymiş maymuna benziyordu; samur kürkünün içinden dumanla birlikte ateş baş gösteriyordu yani soğuğun şiddetinden ateşi bile samur kürke sarmak gerekiyordu. Hizmetkârlarımdan birine: “Bu soğuk gecelerde bu maymuna özen göster, onu koruyup kolla,

⁵⁰ Fecr suresi, ayet 7'den tam iktibas. Meali: “Yüksek sütunlu (görmekli binaları), bağları ve bahçeleri olan o İrem halkına.”

⁵¹ *Şebistân-ı Hayâl* ya da *Şebistân-ı Hiyâl* olarak anılan eser, çok defa *Şebistân-ı Nikât ve Gülistân-ı Luğât* adlı eserle karıştırılmaktadır. Bu kitapta belirtildiğine göre müellif gençliğinde hayal âleminde Şebistânıhayâl adı verilen bir şehre uğrar, orada kalenderlerin pîri Cemâleddîn-i Sâvî'nin çocuklarından bir ihtiyara rastlar. İhtiyar kendisiyle ilgili bilgiler verdikten sonra ona Hâfız-ı Şîrâzî ve Emîr Hüsrev-i Dihlevî gibi meşhur şairleri anmak amacıyla şiirlerini tazmin etmesini tavsiye eder. Fettâhî de bu tavsiyeye uyarak bu şairlerin gazellerinin matla' beyitlerini atarak onları tazmin eder (bak. Yazıcı 1995: 486).

⁵² Asıl adı Muhammed b. Yahyâ Sîbek'tir. Nişabur'da doğmuştur. IX/XV. asırda Horâsân'ın tanınmış şair ve nasirlerindendir. Önce Humârî, Tuffâhî ve Esrârî daha sonra da Fettâhî mahlasını kullanmıştır. Engin bilgisi ve güzel yazısıyla tanınması onun iyi bir öğrenim gördüğünü göstermektedir. Münzevi bir hayat geçirmiştir (Ateş 1968: 352; Yazıcı 1995: 485).

ona soğuktan zarar gelmesin.” dedi. Birkaç gün sonra maymunu emanet ettiği hizmetkârım sabah vakti öyle bir hâlde geldi ki neredeyse gülmekten bayılacaktı. Ona bu şekilde gülmesinin sebebini sordum. Benim sorum üzerine o şöyle cevap verdi: “Dün gece hava son derece soğuktu. Bundan dolayı aklımdan şöyle geçirdim: “Ya bu maymuna soğuktan bir zarar gelirse?” Bunun üzerine onu, yatağın üzerine kendi ayaklarımın altına gelecek şekilde yerleştirdim; öyle ki ayak tabanımı onun göğsüne dayadım ve üzerini yorganla örttüm. Tam sabah vaktiydi, içimde bir gaz oluştu. Oluşan bu gazı dışarı çıkardım. O an gördüm ki maymun hareketlendi ve başını yorganın altından dışarı çıkardı; bir süre kokunun geçmesini bekledikten sonra tekrar başını yorganın altına soktu. Bu durumu görünce gülmeye başladım ve kendi kendime: “Bu maymunla aramızda tuhaf bir arkadaşlık başladı.” dedim. Ertesi gece yine aynı şeyi yaptım, maymun da yine aynı şekilde davrandı. Üçüncü defa aynı şeyi yapınca maymun artık sıkıldı. Kazağımın ucunu tuttu ve o kötü kokunun çıktığı deliğe parmağıyla sertçe bastırmaya başladı. Bu hâli görünce gülmekten kendimi kaybettim ve kalkıp doğrudan size geldim. Velhasıl bu uğurlu maymun, hem beni o hastalıktan kurtardı hem de bana yeni bir hayat verdi. Ve her hâlükârda hamd, âlemlerin Rabbi olan Allah’adır.⁵³

Sonuç

Tercümesi verilen bu metin, hem Türkistân’da tertip edilen meclisleri yansıtmaları hem de Türkistân’daki sosyal ve kültürel hayata dair bazı bilgileri ihtiva etmesi bakımından önemlidir. Yukarıda tercümesi verilen bölümden şu sonuçlar çıkarılmaktadır:

Sultanlar oluşturduğu meclislerde ya da maiyetinde olan saray görevlilerini topladığı yerlerde hazır olarak bulunan kişilere çeşitli sorular sorup onlardan bu sorulara cevaplar almaktadır. Ayrıca bu yerlerde sultanın huzurunda kurulan satranç tahtasında satranç oynanmakta ve satranç müsabakaları yapılmaktadır. Yapılan bu satranç müsabakalarının bazen çok uzun sürdüğü, hatta sadece bir oyununun bile üç günden fazla devam ettiği, sultanın da bizzat bu satranç oyunlarına katıldığı görülmektedir.

Yakutun özelliği hakkında çeşitli görüşlerin ileri sürüldüğü ve değerlendirmelerin yapıldığı dikkat çekmektedir. Nitekim Mevlânâ Mîrek-i Zenger yakutun susuzluğu giderdiğini, vebayı tedavi ettiğini, kişiyi vebadan koruduğunu ve kalbe/gönle kuvvet verdiğini belirtmiştir. Nasîrüddîn-i Tûsî ise *Tensûh-nâme* isimli eserinde yakutun yedi özelliğine değinmiştir. Bunlar; yakutun bedeni taundan/vebadan koruması, aşırı susuzluk ve ağız kuruluğunda ağızda tutulduğunda ağıza serinlik ve rahatlama vermesi, gönül/kalp gücünü artırdığı için yüzün sağlıklı ve parlak görünmesini sağlaması, ezilip ilaç hâline getirildikten sonra düzenli olarak kullanıldığında cinsel isteği ve gücü artırması, onu üzerinde taşıyan kişilere köpeklerin saldırmaması, zehirli yiyecek veya içeceğe konulduğunda zehri ortaya çıkarması, kalbi/gönlü güçlendirmesi ve ruh hâlini düzenlemesidir. Ayrıca yakut, hem beden gücünü arttırmakta hem de şiir söyleme kabiliyetini geliştirerek daha yetkin ve etkileyici şiirler söylenmesine vesile olmaktadır.

Yemen akîki de tıpkı yakut gibi aşırı susuzluk anında ağza alındığında ağza serinlik ve rahatlama vermektedir. Yakut gibi cez’/göz boncuğu ve mâr-mühre de zehir katılmış yiyecek veya içeceğin içine konulduğunda o zehrin tespit edilmesini sağlamaktadır. Hatta mâr-mühre, bir kişi yanında zehir bulundurduğunda bu kişi çok uzakta olsa dahi ondaki zehrin varlığını, titreyerek bildirmektedir.

Yakutların bele sarılan ya da bağlanan devetüyü veya ipekten yapılmış, bir ucu düğmeli diğer ucu ise ilikli bir kemer ya da kuşaktaki bir düğüm içerisine konularak saklandığı görülmektedir. Ayrıca yakut, sultanlığın alemlerinden olan taçlarda süs unsuru olarak kullanılmaktadır. Mâr-mühre, bazen de kollara bağlanmaktadır.

Şairler, bazen yazmış oldukları şiirleri, şiirden anlayan ve yaptıkları şiir değerlendirmelerine önem verdikleri kişilere okumakta ve onların görüşlerini almaktadır. O dönemlerde, bugün de olduğu gibi kem gözden ve kötü nazardan korunmak için üzerlik tohumu tutsülüğe konulup yakılmaktadır. Deve ve maymun gibi bazı hayvanlar eğitilerek onlara hayranlık uyandıran bazı hünerler öğretilmektedir. Nitekim deveye üç ayaklı bir masaya çıkma, maymuna da satranç oynama öğretildiği ve bunların bu maharetlerini bir topluluk huzurunda sergiledikleri görülmektedir. Dönemin doktorları, çeşitli hastalıkları tedavi etmek için muhtelif ilaç, şerbet ve terkipler hazırlayarak bunları hastalarına vermektedir.

⁵³ Krs. و الحمد لله رب العالمين على كل حال

Bazen pazar yerlerinde atın sırtında gezilmekte bazen de kişiler, tahtrevanda taşınmaktadır. O dönemde su kanalları, kol kuvveti ile kazınarak açılmaktadır. Bele kemer gibi sarılan kuşaklar, deve tüyü veya ipekten yapılmakta ve bunların bir ucunun düğmeli diğer ucunun ise ilikli olduğu görülmektedir.

Sadece bir oyun olmayıp aynı zamanda insan düşüncesi, stratejisi ve yaşam tarzının bir yansıması olan satranç oyununun, bilgiler tarafından düşünce gücünü geliştirmek amacıyla icat edildiği dikkat çekmektedir. Bu oyunun temel amacının, özellikle insanı hedeflerine ulaşması için gerekli adımları önceden planlaması konusunda eğitmek olduğu anlaşılmaktadır. Bunun için de satranç, sadece bir eğlence aracı değil; aynı zamanda zihinsel bir eğitim aracı olarak görülmüştür. Satrancın en dikkat çekici özelliği, hayatın birçok alanını temsil edebilme özelliğine sahip olmasıdır. Nitekim satrançta her taşın bir önemi olup oyuncular, kendi çıkarlarını gözeterek onlarla stratejik çeşitli hamleler yapmaktadırlar. Hatta bazen oyuncular, sahip oldukları değeri az olan küçük taşları feda ederek daha büyük kazançlar elde etmeye çalışmaktadırlar. Tıpkı ticaret, siyaset veya günlük yaşamda olduğu gibi, kayıp ve kazanç dengesinin satrançta da en belirleyici bir husus olduğu görülmektedir. Ayrıca satranç, toplumsal ve siyasi davranış biçimlerini de yansıtmaktadır. Nitekim büyük sultanlar bile savaş meydanında düşmanı aldatmak için çeşitli stratejiler geliştirmekte ve onları uygulamaktadırlar. Bu yönüyle satranç, sanki gerçek hayattaki mücadelelerin küçük bir tatbiki gibidir. Dolayısıyla satranç sadece oynanan bir oyun değildir; bilakis o kişiye ne şekilde düşünülmesi gerektiğini öğreten, hayatın nasıl olması gerekliliğini gösteren, stratejik davranışların önemine dikkat çeken derin anlamlı bir etkinliktir.

Devam edecek....

Kaynakça

- ALGAR, Hamid-Ali Alpaslan (1998), "Hüseyin Baykara" mad., *DİA*, c. 18, 530- 532.
- ALTINAY, Ramazan (2009), "Satranç" mad., *DİA*, c. 36, s. 178-181.
- AMÎD, Hasan (1362), *Ferheng-i Amîd*, Tehrân.
- Ârifî (1931), *Gûy u Çevgân yâ Hâl-nâme-i Ârifî: The Ball and the Polo Stick or 'Book of Ecstasy' by Ârifî*, edited by R. S. Greenshields, I.C.S. (ret), M.R.A.S., London: Luzac & Co.
- ATEŞ, Ahmed (1968), *İstanbul Kütüphanelerinde Farsça Manzum Eserler I*, İstanbul.
- BÂBÜR (2006), *Baburnâme (Vekayi) Gazi Zahîreddin Muhammed Babur*, Doğu Türkçesinden çeviren: Reşit Rahmeti Arat, Önsöz ve Tarihi Özet: Y. Hikmet Baydur, İstanbul: Kabcacı.
- CÂMÎ, Mevlânâ Abdurrahmân-i Câmî (1371), *Bahâristân*, (be-Tashîh-i Doktor İsmâîl-i Hâkimî), Tehrân.
- ÇETİN, Osman (1998), "Horasan" mad., *DİA*, c. 18, s. 234-241.
- Dâniş-nâme-i Zebân u Edeb-i Fârsî* (1391), ser-perestî-i İsmâ'îl Sa'âdet, cild-i çihârum, Tehrân.
- DEHHUDÂ, Ali Ekber (1373), *Lugat-nâme*, c. I-XIV, Tehrân: Muessese-i İntişârât-i Çâp-i Dânişgâh-i Tehrân.
- DEVLETŞÂH, Emîr Devletşâh bin Alâü'd-devle Bahtîşâh el-Gâzî esSemerkandî (1901), *Tezkiretü's-su'arâ*, nşr. Edward G. Browne, Leiden.
- Ebu'l-kâsım Abdullah-ı Kâşânî (1385); *Arâyisü'l-cevâhir ve Nefâyisü'l-etâyib*, be-kûşîş-i İrec Afşâr, Tehrân.
- ENVERÎ, Hasan (1382), *Ferheng-i Bozurg-i Sohen*, 8 c., Çâp-i devvom, Tehrân.
- ERASLAN, Saniye (2019), "Türkistanlı Bir Şair: Vâsıfî ve Türkçe Şiirleri", *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, XXIII, 758-774.
- ERDEM, Sargon (1989), "Akîk" mad., *DİA*, c. 2, s. 262-263.
- HALICI, Feyzi (1993), "Çevgân" mad., *DİA*, c. 8, s. 294-295.
- HARMAN, Ömer Faruk (2013), "Ya'kûb" mad., *DİA*, c. 43, s. 274-276.
- HARMAN, Ömer Faruk (2013a), "Yûsuf" mad., *DİA*, c. 44, s. 1-5.
- KAHYA, Esin (1998), "Hipokrat" mad., *DİA*, c. 18, s. 119-121.
- KANAR, Mehmet (2016), *Büyük Türkçe-Farsça Sözlük*, İstanbul: Say Yay.
- KARTAL, Ahmet (2000), "Alî Şîr Nevâî'nin Mecâlisü'n-nefâis İsimli Tezkiresi ve XVI. Asırda Yapılan Farsça İki Tercümesi", *Bilig*, sy. 13, s. 21-65.
- KARTAL, Ahmet (2003), "Alî Şîr Nevâî'nin Farsça Siirleri", *Bilig*, sy. 26, s. 147- 80.
- KARTAL, Ahmet (2019), *Türk-Fars Edebî İlişkileri Hakîkate Düşen Gölge*, 2. baskı, İstanbul: Doğu Kütüphanesi.
- KARTAL, Ahmet (2019a), "Türkistan'dan Yansımalar", *Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları Dergisi [Prof. Dr. Muhammed Nur DOĞAN Armağan Sayısı]*, c. 2, sy. 1, s. 125-156.
- KARTAL, Ahmet (2019), "Baykara Meclisi'nden Yansımalar- Edebî Meclisler 3-", *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, sy. 23, s. 610-668.
- KARTAL, Ahmet (2021), "Baykara Meclisi'nden Yansımalar-Alî Şîr Nevâî Etrafında Gelişen Olaylar-İlmî ve Edebî Meclisler 6-", *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, sy. 26, s. 335-389.
- KÂTİB ÇELEBÎ (2013), *Cihan-nüma*, 2 c., ed. Said Öztürk, İstanbul: Bahçeşehir Üniversitesi Medeniyet Araştırmaları Merkezi.
- KURTULMUŞ, Fatih (2020), *Tansukname-i İlhanî [Giriş-Metin-Notlar-sözlük]*, Doktora tezi, Ardahan Üniversitesi.
- KUŞOĞLU, Mehmet Zeki (1994), *Resimli Ansiklopedik Türk Kuyumculuk Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Ötüken.
- KUT, Günay (1989), "Alî Şîr Nevâî (ö. 906/1501)", *DİA*, c. 2, s. 449-453.
- KUTLUER, İlhan (1993), "Câlinûs" mad., *DİA*, c. 7, s. 32-34.
- KÜÇÜKAŞÇI, Mustafa Sabri (1999), "Irak" mad., *DİA*, c. 19, s. 85-87.

- LEVEND, Ağâh Sırrı (1965), *Ali Şir Nevaî I, Hayatı Sanatı ve Kişiliği*, Ankara: TDK Yayınları.
- Muhammed Takî İbrâhîm-i Pûr (1353), *Çevgân*, [Tehrân]: Çâp-hâne-i Bâng-i Milli-yi Îrân.
- Muhammed b. Mahmûd-ı Şîrvânî (1999), *Tuhfe-i Murâdî [İnceleme-Metin-Dizin]*, hzr. Mustafa Argunşah, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Muhammed b. Muhammed b. Hasan-i Tûsî "Hâce Nasîruddîn" (1348); *Tensûh-nâme-i İlhanî*, bâ-mukaddime vu ta'lîkât-i Muderris-i Radavî, Tehrân: İntişârât-i Bunyâd-i Ferheng-i Îrân.
- MU'ÎN, Muhammed (1371), *Ferheng-i Fârsî*, Şeş cild, Çâp-i heştum, Tehrân: Çâphâne-i Sipîhr.
- Mütercim Âsım Efendi (2000), *Burhân-ı Katı*, hzr. Mürsel Öztürk-Derya Örs, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ONAY, Ahmet Talât (1992), *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar*, hzr. Cemâl Kurnaz, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- ÖZTÜRK, Zehra (2013), "Züleyha" mad., *DİA*, c. 44, s. 552-553.
- PAKALIN, Mehmet Zeki (1983), *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, 3 c., İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- PALA, İskender (2003), "La'l" mad., *DİA*, c. 27, s. 69-70.
- Sâm Mirzâ Safevî (1346), *Tezkire-i Tuhfe-i Sâmi*, Tashîh u Mukaddime ez: Ruknuddîn Humâyûnferruh, Tehrân.
- STEİNGASS, F. (1975), *Persian-English Dictionary*, Beirut: Librairiedu Liban.
- ŞENTÜRK, Ahmet Atilla (2017), *Osmanlı Şiiri Kılavuzu*, c. 2, İstanbul: Osedam.
- ŞENTÜRK, Ahmet Atilla (2022), *Osmanlı Şiiri Kılavuzu*, c. 6, İstanbul: Osedam.
- ŞİRİNOV, Agil (2012), "Tûsî, Nasîruddîn" mad., *DİA*, c. 41, s. 437-442.
- ŞÜKÛN, Ziya (1984), *Farsça-Türkçe Lûgat, Gencîne-i Güftâr Ferheng-i Ziyâ*, (3 cilt), İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- TAŞAĞIL, Ahmet (1998), "Hoten" mad., *DİA*, c. 18, s. 251-253.
- TOGAN, A. Zeki Velidi (1964), "Alî Şîr", *İA*, c. 1, s. 349-57.
- ULUSKAN, Murat (2021), "Ehl-i Hiref Maaş Defterlerinde Kayıtlı Tebrizli Sanatkârlar", *Belleten*, c. 85, sy. 304, s. 849-887.
- UNAT, Yavuz (2012), "Uluğ Bey" mad., *DİA*, c. 42, s. 127-129.
- VÂSİFÎ, Zeynüddîn Mahmûd-ı Vâsîfî (1349), *Bedâyi'u'l-vekâyi'*, (nşr. A. Boldirev), Cild-i evvel, Çâp-i divvom, İntişârât-i Bunyâd-i Ferheng-i Îrân, Çâphâne-i zer.
- VÂSİFÎ, Zeynüddîn Mahmûd-ı Vâsîfî (1350), *Bedâyi'u'l-vekâyi'*, (nşr. A. Boldirev), Cild-i divvom, Çâp-i divvom, Çâphâne-i zer.
- YILMAZ, Saim (2013), "Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî" mad., *DİA*, c. 43, s. 251-253.
- YAZICI, Tahsin (1995), "Fettâhî" mad., *DİA*, c. 12, s. 485-486.
- YUVALI, Abdülkadir (1994), "Ebû Said Mirza Han" mad., *DİA*, c. 10, s. 224-225.
- Yüce Kur'an ve Açıklamalı-Yorumlu Meâli* (2016), hzr. Abdulkadir Şener-M. Cemal Sofuoğlu-Mustafa Yıldırım, İzmir: Tibyan Yayıncılık.

<https://kuran.diyaret.gov.tr/tefsir>

<https://vajehyab.com/>